

Hikmet Kavramı Üzerinden Alevi Gelenek Hakkında Bir İnceleme*

An Analysis of the Alevi Tradition through the Concept of Wisdom

Cenkşu ÜÇER*

Öz

Bu çalışmada Alevî nitelemeli gelenekte hikmet anlayışı incelenmektedir. İslam Mezhepleri Tarihi alanında zihniyet analizi üzerinde önemle durulmaktadır. Zihniyet analizinde, yapılan çözümler ana unsurlardan biri kavramlardır. Zira her mezhep, ekol ve geleneğin zihniyeti, kavramlara yüklediği anlamlarla şekillenmektedir. Hikmet kavramı farklı mezhep, ekol ve geleneklerde var olan ana kavramlardandır. Alevî nitelemeli gelenekte hikmet anlayışının ortaya konulması, hakkında farklı tartışmaların bulunduğu bu geleneğin konumunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmada yakın zamanda daha çok Alevî kelimesiyle nitelendirilen; geleneksel olarak ise Ağuçan, Dede Garkın, Hacı

Abstract

This study examines the understanding of wisdom within the Alawî tradition and emphasizes the importance of mentality analysis in the field of the History of Islamic Sects. In this analytical framework, concepts play a central role, as the mentality of every sect, school, or tradition is shaped by the meanings ascribed to its key concepts. Among these, the concept of wisdom stands out as one of the fundamental notions present across various sects, schools, and traditions. Exploring the understanding of wisdom within the Alawi tradition will contribute to clarifying the position of this tradition, which has been the subject of various discussions. This study aims to examine the concept of wisdom as understood by members of the tradition,

* Bu makale, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi bünyesinde "Disiplinler Arası İlişki Açısından İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet Kavramının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi" ismiyle yürütülen Bilimsel Araştırma Projesi (Proje ID 2399, Proje Kodu. SHD-2022-2399) kapsamında hazırlanan "Alevî Nitelemeli Gelenekte Hikmet" adlı kitap bölümünün geliştirilerek yayıma hazırlanmış halidir.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Ankara, Türkiye, / cenksu.ucer@aybu.edu.tr; hcenksuucer@gmail.com, / https://orcid.org/0000-0001-9874-2990.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
06.12.2024	24.12.2024	31.12.2024

DOI 10.18403/emakalat.1597411

Bektaş, Hıdır Abdal, Hubyar, Şücaaddin Velî, Uryan Hızır gibi ocak isimleriyle anılan gelenek mensuplarında hikmet anlayışının incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın temel hipotezi, Alevî gelenekteki hikmet anlayışının, geleneğin tasavvuf karakteri ve Yesevîlik'le irtibatı dolayısıyla genelde tasavvuf özelde İslam kültür ve geleneğinin bir parçası/yansıması olan Yesevîlik'teki hikmet anlayışı ile mütenasip olacağı şeklindedir. Nitel hüviyetli bu çalışmada hikmet kavramı bağımlı değişken; tasavvuf, Yesevîlik ve Alevî gelenek bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Fenomenolojik yaklaşım esas alınarak yürütülen çalışmada doküman taraması kapsamında özellikle Yesevî hikmetlerine dair eserler ile Alevî gelenekte önemli görülen deyiş/nefesleri içeren eserler taranmış, elde edilen veriler deskriptif/tasvirî yaklaşım çerçevesinde bağımsız değişkenlere göre mukayeseli bir şekilde incelenerek içerik analizi yapılmıştır. Alevî gelenekteki hikmet anlayışının gerek tasavvuf gerek Yesevîlik geleneğindeki hikmet anlayışı ile örtüştüğü görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Alevî Gelenek, Hikmet, Tasavvuf, Yesevîlik.

who have historically been associated with figures such as Aguchan, Dede Gärkin, Hâjî Baktâsh, Khidir Abdâl, Hubyâr, Shujâuddin Walî, and Uryân Khizir, and more recently described as Alawî. The main hypothesis of this research is that the understanding of wisdom in the Alawî tradition aligns with the understanding of wisdom in both Sufism generally and Yasavism specifically, due to the Sufi character of the tradition and its connection with Yasavism. In this qualitative study, the concept of wisdom is identified as the dependent variable, while Sufism, Yasavism, and the Alawî tradition are designated as independent variables. This research, conducted using a phenomenological approach, includes the analysis of documents, particularly works on Yasawî wisdom and texts containing sayings or breaths considered significant in the Alawî tradition. The data obtained were examined comparatively according to the independent variables within a descriptive framework, and content analysis was carried out. The understanding of wisdom in the Alawî tradition is observed to align with the understanding of wisdom in both Sufism and Yasavism.

Keywords: History of Islamic Sects, Alawî Tradition, Wisdom, Sufism, Yasavism.

Giriş

Bu çalışma Alevî nitelemeli gelenek mensubu ocaklarda hikmet anlayışını ele almaktadır. İslam Mezhepleri Tarihi alanındaki metodolojik yaklaşımlarda dünyada sosyal bilimlerde görülen gelişime bağlı olarak bir süreç yaşandığı bilinmektedir. Özellikle 1900'lü yıllardan itibaren Türkiye'de İslam Mezhepleri Tarihi alanında görülen gelişmeler çerçevesinde belli başlı ana yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bir taraftan geçmişten tevarüs edilen ve M. Şerafettin Yaltkaya (ö. 1947) ile İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) ve takipçileri tarafından temsil edilen *normatif-teolojik yaklaşımın* sürdürüldüğü görülürken; diğer taraftan Yusuf Ziya Yörükân'ın (ö. 1954) öncülüğünü yaptığı *sosyolojik/sosyal-pozitivist (ictimâiyâtçı) yaklaşım*, Muhammed Tavit b. et-Tancı'ye (ö. 1974) atfedilen ve öğrencisi Ethem Ruhi Fığlalı tarafından fikir-hâdise irtibatı ilkesiyle birlikte tarihsel bağlam ve

sosyal çevrenin tetkikini ön plana çıkartarak daha da geliştirilen *tarihsel-sosyolojik yaklaşım* gibi metodolojik anlamda yeni yaklaşımlar ve gelişmeler ortaya çıkmıştır.¹ Yakın dönemde geliştirilen bu metodolojik yaklaşımlarla birlikte Hasan Onat (ö. 2020) ve sonrasında İslam Mezhepleri Tarihi alanında “zihniyet analizi”ne yönelme durumu söz konusu olmuştur.² Bu kapsamda Sönmez Kutlu tarafından geliştirilen “zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım” çerçevesinde İslam tarihinde ortaya çıkan mezhep ve ekoller hakkında; tarihî süreçte Hâriciler ve kısmen Vehhâbilerin temsil ettiği Tepkisel-Kabileci Zihniyet, ana hatlarıyla Mürchie, Rey Taraftarları (yani Hanefiler), Mu‘tezile, Mâtüridiler ve süreç içerisinde kısmen Eş‘arilerin temsil ettiği Akılcı-Hadarî Zihniyet, genel hatlarıyla Ehl-i hadis (süreç içerisinde daha çok Hanbelîlerin) öncülüğünü yaptığı Gelenekçi-Muhafazakar Zihniyet, daha çok Şii gelenek içerisinde görülen İmâmiyye, İsmâiliyye gibi kolların temsil ettiği Politik-Karizmatik Liderci Zihniyet ve ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar tarihinde ele alınan sufi ekollerin sahip olduğu Keşifçi-İnzivacı Zihniyet şeklinde yapılan bir anlamlandırma çabası konunun çerçevesini ortaya koymak açısından önemlidir.³

İslam tarihinde özellikle İslam Mezhepler Tarihi ve Kelam alanlarında ortaya çıkan mezhep, ekol, gelenek/anlayış ve grubun her birinin mekân ve zaman başta olmak üzere farklı etkenlere bağlı olarak oluşturduğu kendine özgü bir zihniyeti, varlık anlayışı, olay ve olguları anlamlandırma ve görüşlerini ortaya koymada benimsedikleri metodik yaklaşımı ve buna bağlı olarak şekillenen bir sistemi vardır. Zihniyet analizi yaklaşımında, yapılan çözümlerinin ana unsurlarından birinin kavramlar olacağı hususunda şüphe yoktur. Zira her mezhep, ekol ya da grubun zihniyetinin, sisteminin ana unsurların-

¹ Hasan Onat, “Türkiye’de İslâm Mezhepleri Tarihi’nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı’nın Yeri”, *Ethem Ruhi Fığlalı’ya Armağan* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 246; Osman Aydın, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008), 262-322; Adem Arıkan, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi’nde İslam Mezhepleri Tarihi ve Yusuf Ziya Yörükân’ın Alana Katkıları”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 11-12 (2011), 93-95; Sönmez Kutlu, “Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür* 29 (2017), 11-18.

² Aydın, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 324; Kutlu, “Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı”, 18.

³ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlerini* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 25-47.

dan olan kavramlara yüklediği anlamlarla şekilleneceği muhakkaktır.⁴ Nitekim farklı düşünce biçimleri ya da mezhep ve ekoller, kendilerine özgü anlam haritalarını farklı kavramlarla ya da kavramlara verdikleri farklı anlamlarla şekillendirirler. Dolayısıyla mezhepler, ekoller ve gruplar açısından da bir düşüncede ya da sistemde neyin merkezde yer aldığını gösteren kavramlar, aynı zamanda nelerin nasıl anlam kazandığını da ortaya koyar.⁵ Mezhep, ekol ya da grupların görüşleri ve haliyle bu görüşlerin ortaya konulmasına vesile olan sistemlerinin tarihte meydana gelen her türlü sosyoekonomik ve siyasi gelişmelere bağlı olarak bazı değişimler gösterdiği bilinmektedir. Bu değişimlerde sisteme kimliğini kazandıran ana kavramların da bazı değişiklikler yaşayacağı muhakkaktır. Zira genellikle kavramlar dönemlerinin konjonktüründe anlam kazanmaktadır. Bu anlam şartlarına göre içerik kazanabilmektedir. Dolayısıyla İslam Mezhepler Tarihinde kavramların zaman içerisinde kazanmış olduğu anlamları takip ederek bir mezhep, ekol ya da gruba ilgili bir tarihleme yapmak ya da zihniyet dönüşümünü takip etmek son derece önemli bir metodik yaklaşımdır.⁶ Bunlarla birlikte kavramların bir mezhep, ekol, grup ya da geleneğin nasıl bir zihniyete sahip olduğu ve dolayısıyla yukarıda ana hatlarıyla çerçevesi çizilen ana zihniyetler taksiminden hangisinde konumlandığı hakkında bir fikir vereceği şüphesizdir.

Hikmet kavramı İslam tarihinde farklı mezhep, ekol, grup, anlayış ve geleneklerin sistemlerinde yer alan ana kavramlardan biridir. Bir mezhep, ekol ya da grubun zihniyetinin ve sisteminin keyfiyetinin, kelimelerin nasıl bir kavramsal anlam kazanacağını belirlediği aşikârdır. Bir kelimenin farkı metodik yaklaşımlar ya da sistemler

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar* 19/2 (2006), 257.

⁵ Mehmet Zeki İşcan, "Halku'l-Kur'an Teorisi ve Dini Düşüncede Yenilik", *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Alguları 26-28 Kasım 2010* (Samsun: Canik Belediyesi, 2011), 1/164.

⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 1/462. Büyükkara bu yazısında kavramların değişimi ile kişi ve grupların sistemleri ve görüşlerindeki değişim ve dönüşüm hakkında; Hanbelilik'in küfür kavramında yapılan anlamlandırma değişikliği ile Haricilik'ten ayrışma gayreti, Mâtüridiler'in kendilerine yapıştırılan Mürcie yaftasından kurtulmak için ortaya koydukları çaba, yine Eş'arî gelenekte Ebû Hanîfi'nin Mürcie'den sayılıp sayılmaması hususunda kendi içlerinde yaşadıkları dönüşüm, İmam Eş'arî'nin kendi eserlerinde iman tanımında yaptığı değişiklikler ve İmâmiyye Şiası'nın bedâ görüşünde kendi içlerinde yaptıkları değişimler gibi örneklendirmeleriyle güzel bir tahlil yapmaktadır. Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", 477-480.

tarafından farklı kavramsal çerçevede anlamlandırıldığı hususunda en güzel örneklerden birinin “hikmet” kelimesi olduğu görülmektedir.

Hikmet, kelime anlamı olarak “engellemek, alıkoymak, geri döndürmek, sakındırmak, zulümden alıkoymak, bir şeyi ıslah etmek için (bazı şeyleri birinden) menetmek, hüküm vermek/yargıda bulunmak, bilmek (ilim), anlamak (fıkıh) ve isabet etmek”⁷ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hikmet kelimesine ıstılah olarak “bilgi ve akıl ile doğruya ulaşma, eşyanın iç yüzünü bilme ve sebep-sonuç arasındaki bağlantıyı kurabilme, eşyanın hakikatinin gereğine göre davranma, her şeyi yerli yerine koyma, bu bağlamda Allah’ın eşyayı bilmesi ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratması, insanın da mevcudatı bilip hayırlar işlemesi” gibi anlamlar verilmiştir.⁸

Kur’ân’da on iki ayrı sûrede on dokuz farklı âyette yirmi defa geçen hikmet sözcüğünün kök türevleri ise fiil ve isim formunda Mekki otuz beş, Medeni yirmi iki olmak üzere toplam elli yedi sûrede iki yüz on defa geçmektedir. “Hikmet” kavramının çoğu zaman isimlerle ve kelimelerle birlikte zikredildiği görülür. Buna göre yedi yerde kitap; iki yerde Kitap, Tevrat-İncil; birer defa olmak üzere mülk, mülk ve fasle’l-hitâb, kitap ve mülk, mev’iza, hayr ve âyât kelimeleriyle birlikte gelmiştir. Hikmet dört yerde kendi başına ve bizzat tamlama formunda ve bir yerde “hikmetun bâliğa” şeklinde geçmektedir. Ayrıca hikmet sözcüğünün tek başına kullanışı (el-Kamer 54/5) dışında *al-leme* (öğrenilip/öğretilebileceği), *yüzekki* (kötülüklerden arındırılacağı), *âtâ* (bizzat Allah tarafından verilebileceği veya çalışarak erişilebileceği), *enzele* (kitap gibi indirilebileceği), *ud’u* (hikmetle davetin tavsiye edildiği), *evhâ* (vahyedildiği), *yutlâ* (tilavet edilip okunabileceği), *ci’tü* (hikmetle gelinebileceği) şeklinde yedi farklı fiille farklı yönlerine işaretlerle kullanıldığı görülmektedir.⁹

⁷ Zülfikar Durmuş, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, Akademik Araştırmalar Dergisi 18 (2003), 177-178; Hüsamettin Erdem, “Kur’an’da Hikmet ve Hakîm Kavramları”, Akademide Felsefe Hikmet ve Din, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014), 427; Mehmet Candan, “Hikmet Kavramının Semantik Tahlili ve Mütenebbî Şiirlerinde Hikmet”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 16-21; Mehmet Ünal, “Kur’an’da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 47-50.

⁸ Candan, “Hikmet Kavramının Semantik Tahlili”, 21; Ünal, “Kur’an’da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları”, 50-52.

⁹ Ünal, “Kur’an’da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları”, 53-56.

İslam tarihinde rivayet ve dirayet gibi farklı geleneklere ve coğrafyalara mensup müfessirler, kelimenin sözlük ve ıstılah anlamlarındaki genişlik doğrultusunda hikmet kelimesi hakkında farklı yorumlamalar getirmiştir. Ünal'ın "Yazır'ın konu hakkındaki açıklamasının müfessirlerce dile getirilen açıklamaların bir özeti mahiyetinde olduğuna"¹⁰ dair işaretine istinaden burada söz konusu açıklamayı vermek tefsir geleneğindeki durumu görmek açısından yararlı olacaktır: "Hikmetin yirmiden fazla anlamının olduğunu belirten Yazır, bu kapsamda olmak üzere hikmetin kavilde ve fiilde isabet, ilim ve onunla amel, fıkıh, eşyanın özündeki manaları bilip tanımak, fehm (anlamak), icat (var) etmek, eşyayı makamına ve yerli yerine koymak, güzel ve isabetli fiillere yönelmek, siyasette beşerin takati nispetinde halıkı sübhanın emrine uymak-ki bu da ilmimi cehilden, fiilini ceviri (zülüm)den, cûdunu buhulden ve hilmini sefehden tenzih ile olur-, ilâhî ahlâk ile ahlâklanmak, ruhların müntehayı sükûnet ve itmi'nânı (ruhların huzur ve sükûnete kavuşması), işaret bilâ illet (bir illet olmadan) Yüce Allah'tan gelen niçin ve neden diye bir araştırmaya gerek olmayacak işaret, cemî'i ahvale Hakkı şahit kılmak; dîn-i dünya'nın salâhı, ledünnî ilim, vurûd-i ilham için sırrı tecrid etmek (saklamak) şeklinde 22 madde sıralar ve akabinde de 23. maddede (belki) bunların hepsi¹¹ diyerek hikmetin çok yönlü ve zengin bir mana ihtiva ettiğini belirtir."¹²

Nitekim Kur'an-ı Kerim'de geçen "hikmet" kelimesine gerek dilciler gerek tefsirciler tarafından "Kur'an'da emir ve nehiy kipleriyle gelen öğütler, anlayış (fehm) ve ilim anlamında hüküm, nübüvvet, Kur'an'ın tefsiri, bizzat Kur'an'ın kendisi" şeklinde farklı anlamlar verilmiştir. İlgili ayetlerin yorumunda ise hikmet kelimesine kavramsal olarak "Allah Teâlâ açısından eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kursosuz biçimde yaratmak;¹³ insan açısından ise mevcûdatı bilip hayır işlemek, ilim ve akılla gerçeği bulmak, söz ve fiilde isabet etmek, dini bilmek, din hakkında derin bir anlayışa sahip olmak, dine uymak, bilgisi ancak Rasûl'ün beyanı ile idrak edilebilecek olan ilâhî hükümleri bilmek, ilim ve amel uygunluğu, doğruyu bilmek ve yapmak; Kur'an ve onun anlaşılması, gerçeği açıklayan, şüpheliyi gideren delil, sahih ve muhkem söz (Kur'an); Hz. Peygamber'in kendisine indirilen kitabı öğretme sürecinde ilâhî hükümleri nasıl açıklayacağını bilmesi

¹⁰ Ünal, "Kur'an'da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları", 76.

¹¹ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Bursa: Eser Kitabevi, 1971), 2/915-927.

¹² Ünal, "Kur'an'da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları", 75-76.

¹³ Rıfat Atay - Mustafa Ciğer, "Bir Kur'an Terimi Olarak Habl-i Verid İfadesinin Tarihsel Süreci", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2022), 58-86.

ve onları bildirmesi, ayrıca bu şekilde elde edilen bilgi; sünnet, kitapta nas olarak bulunmayan şeyler hakkında Resûlullah'ın dilinden Allah'ın muradını açıklayan sünnet; nübüvvet; kesin delile dayanan bilgi; insan iradesini hayrın ifadesi olan faydalı amele sevk eden doğru bilgi; Allah'ın bir kimseye olgun bir akılla bu akıllı en güzel şekilde kullanma iradesi vermesi" ¹⁴ gibi farklı şekillerde açıklamalar getirilmiştir.

"Cevâmiu'l-kelim" yani özlü söz söyleme yetisi verilen Hz. Peygamber (s.a.s) hadis-i şeriflerde hikmetten söz etmiş ve o kavrama bağlamına göre farklı anlamlar yüklemiştir. ¹⁵ Bu konuda yapılan bir araştırma verisine göre *Kütüb-ü Tis'a*'da hikmet ve türevleri "hikmet hadisi" ile beraber 34 rivayette geçmektedir. ¹⁶ "Bu kullanımlarda, hikmetli söz, şiir, davranış, isabetli yargı, bilgi, mesaj ve inanış; tecrübe, beceri, cesaret, güzel söz, Kur'an, Kur'an'ı kavrama, öğüt-ibret, marifetullah, faydalı ilim gibi çeşitli anlamlar öne çıkmaktadır." ¹⁷ Âyet-i kerimelerde Hz. Peygamber'e Kitap'la birlikte verildiği ifade edilen hikmet, Katâde (ö. 117/735) ile başlayıp İmam Şâfi (ö. 204/820) ile sistemleştirilen ve pek çok müfessir tarafından da kabul edilip eserlerinde yer verilen görüşler kapsamında "sünnet" olarak da yorumlanmıştır. ¹⁸

¹⁴ İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/503.

¹⁵ Bünyamin Erul, "Sünnet-Hikmet İlişkisi", *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 85-88.

¹⁶ Halil İbrahim İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 21-66. Hikmet hadisi olarak bilinen "Hikmet, mü'minin yitiğidir, onu nerede bulursa alsın" ifadeleriyle tercüme edilen rivayet hakkında bkz. Halil İbrahim Doğan, "Hikmet Hadisinin Tahrici ve Yorumlanması", *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 105-123.

¹⁷ İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı*, 21-66; Erul, "Sünnet-Hikmet İlişkisi", 92-101.

¹⁸ Mehmet Reşat Şavlı, *İslâm Düşüncesinde Hikmet* (Ankara: DİB Yayınları, 2023), 81; Ünal, "Kur'an'da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları", 64; Bünyamin Erul, "Sünnet-Hikmet İlişkisi", 85-88. Hadislerdeki hükümlerin hikmetinin anlaşılmasına dair ortaya konulan gayretler için bkz. Ferhat Gökçe, "Hadis Yorumculuğu Bağlamında Hikmetin Yorumla İlişkisi", *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 129-136.

Ana sorusu “niçin?”¹⁹ olan hikmet kelimesi Kur’an Kerim ayetleri ve hadis-i şeriflerdeki kayıtlara bağlı olarak farklı mezhep, ekol, gelenek ve grupların hepsinde bazı ortak anlamlarla açıklanmış olsa da söz konusu oluşumların sistemleri ve metodik yaklaşımlarının farklılığına bağlı olarak değişik bağlamlarda da anlamlandırılmıştır. Nitekim İslam Mezhepleri Tarihi ve Kelam tarihinde ortaya çıkan mezhep ve ekollerde bu durum açıkça görülmektedir. Hikmet kavramı söz konusu mezhep ve ekollerde daha çok husun-kubuh kapsamında ilâhî emir ve fiillerde bir gaye ya da hikmetin olup olmadığı meselesi etrafında tartışılmıştır.²⁰

Söz gelimi Mu‘tezile’de yaratılış ve evrende cereyan eden olaylar, ilâhî hikmet zaviyesinden değerlendirilmiş, Allah’ın yaratmasında hikmet ve adalet kavramları birlikte kullanılmaya özen gösterilmiş, kâinattaki her yaratılış ve olayın bir hikmeti ve gayesi olduğunu ısrarla savunulmuştur. Mu‘tezile içindeki ana akım âlim grubuna göre Allah, zulüm, yalan ve kötü şey yapma konusunda kudret sahibidir. Fakat bunları yapması, hikmeti ve rahmeti nedeniyle düşünülemez.²¹ Eş‘arilikte, iyilik ve kötülüğün akıl tarafından bilinmeyeceği görüşü ilâhî emir ve fiillerde belli gayelerin olup olmadığı hususunda hikmet aranmasını engellemiştir.²² Mâtürîdilikte ilâhî fiiller söz konusu olduğunda Yüce Allah’ın yaratmasında zulüm ve sefeh olmaz, O’nun yaratmasında -hikmet aynı zamanda imtihanla da sıkı ilişkisi olması nedeniyle insan özellikle kötülükleri bütün yönüyle kavrayamasa da ancak hikmet ve adalet bulunabilir. Dolayısıyla ilâhî fiiller için çirkin, sefeh, zararlı ve kötü yargılarında bulunulamaz.²³

Bu itibarla Alevî nitelemeli gelenekte hikmet anlayışının ortaya konulması, hakkında farklı tartışmaların bulunduğu Alevî geleneğin İs-

¹⁹ İbrahim Kalın, “Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet”, *Bilgi* 80 (2017), 2.

²⁰ Hikmet Yağlı Mavil, “Eş‘ari ve Eş‘arilikte Hikmet Kavramı”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 207.

²¹ Osman Aydın, “Mu‘tezile Ekolünün Hükmet Anlayışı”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 297-299.

²² “Mezhebin ana görüşüne göre iyilik ve kötülük gibi ahlaki değerler, ancak emir ve nehiyle belirlenmektedir. İnsanın fiillerini çirkin ya da güzel olarak vasıflandırması, Allah’ın emri ve yasaklamasına bağlıdır; emredilen iyi, yasaklanan kötüdür. Bu sebeple Allah Teâlâ insanlara peygamber göndermeseydi insanların fiilleri güzel ve çirkin olmaz, yetişkin insanlar çocuk hükmünde bulunurdu.” Mavil Yağlı, “Eş‘ari ve Eş‘arilikte Hikmet Kavramı”, 234-235.

²³ Fatma Bayraktar Karahan, “Mâtürîdî’de Hikmet-Bilgi İlişkisi”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 249.

lam düşünce tarihindeki konumunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı açısından önemli görülmektedir. Çalışmada yakın zamanda daha çok Alevî kelimesi ile nitelendirilen; geleneksel olarak ise Ağuçan, Dede Garkın, Hacı Bektaş, Hasan Dede, Hıdır Abdal, Hubyar, Şücaaddin Velî, Uryan Hızır gibi ocak isimleriyle (daha doğrusu ocağın evliyâsının adıyla) anılan gelenek mensuplarında hikmet anlayışının incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın temel hipotezi, kendi içlerinde gerek silsile gerek mensup olunan tasavvuf geleneği olarak farklı olsalar da Alevî gelenek mensubu ocaklarda hikmet anlayışının, geleneğin tasavvuf karakteri ve Yesevî gelenekle irtibatı dolayısıyla genelde tasavvuf özeldir Yesevî gelenekteki hikmet anlayışı ile mütenasip olacağı şeklindedir. Çalışmanın amacı ve hipotezi kapsamında öncelikle Alevî nitelendirilen ocakların durumunun fenomenolojik bir yaklaşımla tasavvuf düşüncesi ve hayatının fikrî, insanî, maddî ve fiilî unsurları çerçevesinde incelenmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın diğer hedefi Alevî nitelendirilen ocakların Yesevîlik'te ilişkisine dair bir genel çerçeve çizmektir. Genel hatlarıyla tasavvuf düşüncesi ve hayatı ile Yesevîlik'te hikmet anlayışının ortaya konulması çalışmanın bir diğer hedefidir. Diğer bir hedef ise Alevî gelenekte hikmet anlayışının ortaya konulmasıdır.

İslam Mezhepleri Tarihi alanında planlanan bu çalışma nitel bir araştırmadır. Araştırmada hikmet olgusu bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. Araştırmanın bağımlı değişkeni hikmet konusu, tasavvuf, Yesevîlik ve Alevî nitelendirilen gelenek bağımsız değişkenlerine göre incelenmiştir. Çalışma İslam Mezhepleri Tarihi disiplini içinde zihniyet analizi yapma²⁴ temel ilkesinden hareketle fenomenolojik yaklaşım²⁵ esas alınarak yürütülmüştür. Araştırmada doküman taraması²⁶ kapsamında özellikle Yesevî hikmetlerine dair eserler ile Alevî gelenekte önemli görülen deyiş/nefesleri içeren eserler taranmıştır. Bu taramada bağımlı değişken olarak belirlenen hikmet olgusu; hikmetin mahiyeti, hikmetin elde edilmesi için yapılması gerekenler, hikmetin gelenekteki konumu, hikmet adıyla söylenen metinlerin kaynağı, hikmet adıyla söylenen metinlerin dinî hayat açısından anlamı gibi başlıklar kapsamında incelenmiştir. Söz konusu taramada tespit edilen veriler, İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında temel ilkelere biri

²⁴ Aydın, *İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 324; Kutlu, "Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı", 18.

²⁵ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 70.

²⁶ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2022), 229.

olarak kabul edilen deskriptif/tasviri yaklaşım²⁷ çerçevesinde bağımsız değişkenlere göre mukayeseli bir şekilde incelenerek bir içerik analizi yapılmıştır.²⁸

Araştırmanın amacı ve hedefleri bağlamında çalışma deseni kapsamında öncelikle başlıkta yer alan Alevî nitelemeli gelenek kullanımına dair bir açıklama yapılmış, sonrasında Alevî nitelemeli gelenek mensubu ocakların tasavvufî yönüne dair bir çerçeve çizilmiş, bilâhare Alevî gelenek ile Yesevîlik ilişkisine dair bazı veriler paylaşılmış, akabinde tasavvuf düşüncesi ve Yesevîlik'te hikmet anlayışı genel hatlarıyla ortaya konulmuş, sonrasında Alevî gelenekteki hikmet anlayışı incelenerek elde edilen veriler mukayeseli bir biçimde işlenip çalışma sonlandırılmıştır.

1. Alevî Gelenek Mensubu Ocakların Tasavvufî Boyutu

Alevî nitelemeli gelenek bağlamında gerek geleneksel yapı olan ocaklar²⁹ gerek şehirleşme ile ortaya çıkan grupların³⁰ dinî ve sosyo-kültürel boyutlarını ele alan çalışmalarda şu ana hususların göz önünde bulundurulması son derece önemlidir. Birincisi, farklı silsile ve tasavvufî geleneklere sahip olan ocakların Alevîlik şemsiye kavramı altında isimlendirilmesi yakın döneme ait bir gelişmedir. İkincisi Alevî olarak isimlendirilen topluluklarda -Bektaşîliğin Babağân kolu hariç- ocak sistemine (bir tür boy, soy, aşiret yapısı) dayalı sosyal bir yapı söz konusudur. Üçüncüsü bu sosyal yapıdaki ocaklar, Türkis-

²⁷ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 33; Mehmet Ali Büyükkara, "Mezhepler Tarihine Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M. Ali Büyükkara (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), 4; Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 28-29; Kadir Gömbeyaz ve M. Mücahit Dündar, "İslâm Mezhepler Tarihine Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M. Saffet Sarıkaya ve Mehmet Ümit (Ankara: Nobel, 2020), 3.

²⁸ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem, 2016), 259-263.

²⁹ Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlar'da Alevî Yerleşmesi Ocaklar-Dedeler-Soyağaçları* (İstanbul: Mozaik Yayınları, 1995); Ali Yaman, *Alevilikte Dedeler Ocakları* (İstanbul: Ufuk Matbaacılık, 1998); Hamza Aksüt, *Alevîler Türkiye-İran-İrak-Suriye-Bulgaristan* (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2009); Mehmet Ersal, *Alevîlik Kavramları ve Ocak Sistemi-Çubuk Havzası Örneği* (Ankara: Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2016); Cenksu Üçer, *Anadolu'da Alevî Ocakları ve Grupları* (Ankara: Ankara Yayınları, 2019), 75-93.

³⁰ Ayhan Yalçınkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar* (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1996), 6-10; H. Nedim Şahhüseyinoğlu, *Alevî Örgütlerinin Tarihsel Süreci* (Ankara: İtalik Yayınları, 2001), 58-60; Cenksu Üçer, *Alevilikte Musâhiblik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 189-216.

tan coğrafyasından Anadolu ve çevre coğrafyasına, İslamlaştıkları dönemden 1960'lı yıllara kadar uzun bir süre genel olarak konargöçer (göçebe ya da yarı göçebe) ve kırsal şartlarda bir hayat sürdürmüştür. Dördüncüsü ise dinî ve sosyal hayatla ilgili temel kabul ve anlayışlar ile uygulamalar, bahse konu sosyal yapıya uyarlanmış bir tasavvuf düşüncesi ve tarikat hayatı pratiğinde şekillendirilmiştir.³¹

Alevî nitelemesi ya da isimlendirmesi, Anadolu ve yakın coğrafyasında yaşayan ve dinî hayat bağlamında birbirinden farklı tasavvufî gelenek, silsile, kabul, anlayış, adap ve erkân vb. sahip olan, siyasi tarih açısından da (söz gelimi Çaldıran'da Bektaşîlerin Yavuz Sultan Selim/Osmanlı; Kızılbaşların büyük çoğunluğunun da Şah İsmail/Safevî saflarında mücadele etmesi olgusu) farklı bir siyasi tarih tecrübesi bulunan ocak ve grupları ifade etmek için bir şemsiye kavram olarak yakın zamanlarda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan bir ifadedir.³² "Alevî nitelemesi kullanılan toplulukların geleneksel olarak ocak sistemine dayanması, ocakların farklı silsilelere sahip olması, yine farklı tasavvufî geleneklere mensup olması ve şehirleşmeyle birlikte farklı Alevîlik anlayışları etrafında bir örgütlenme yaşanması gerçeği, çalışmamızda 'Alevî nitelemeli gelenek ya da ocaklar ve gruplar' şeklinde bir ifadeyi kullanmayı gerekli kılmaktadır. Burada 'Alevî gelenek' ocak ve grupların geleneksel olarak sahip oldukları tasavvuf hayatı bağlamında şekillenen temel anlayışı, 'ocaklar' bir nevi 'boy, soy, aşiret' sistemine dayalı geleneksel yapıyı, 'gruplar' ise şehirleşmeyle ortaya çıkan farklı anlayışlar çerçevesindeki örgütlenme bağlamındaki mensubiyeti ifade etmektedir."³³ Şehirleşmeyle birlikte ortaya çıkan örgütlenme gerçeğinin, 1960-70'li yıllarda büyük oranda ocak sistemine bağlı olarak şekillenmeye başlaması ve mensupların geleneği yine ocaklarıyla irtibatlı bir biçimde yaşatmaları,³⁴ bütün çalışmalarda öncelikle ve halâ ocak sisteminin göz

³¹ Üçer, *Alevi Ocakları ve Grupları*, 12.

³² İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cem Yayınları, 1994), 53; Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslâmiyât* 7/3 (2003), 124; Ömer Faruk Teber, "Osmanlı Belgelerinde Alevîlik İçin Kullanılan Dini - Siyasi Tanımlamalar", *Anadolu'da Alevîliğin Dünü ve Bugünü*, ed. Halil İbrahim Bulut (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010), 71; Ümit Erkan, *16. Yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 52; Üçer, *Alevi Ocakları ve Grupları*, 43-46.

³³ Cenksu Üçer, "Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Ocak ve Gruplar Hakkında Yapılacak Çalışmalarda Ocak Sisteminin Dikkate Alınmasının Önemi", *emakâlât* 12/2 (2019), 354, 362-372, 376-380.

³⁴ Üçer, *Musâhiblik*, 194-198.

önünde bulundurulması gereken temel özellik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Yakın zamanda Alevî ismiyle nitelendirilen ocaklar/topluluklar geleneksel olarak Ağuçan, Baba Mansur, Dede Garkın, Garip Musa, Güvenç Abdal, Hacı Bektaş, Hacı Emirli, Hasan Dede, Hıdır Abdal, Hubyar Sultan, Keçeci Baba, Kureyşan, Sinemilli, Şah Kalender Velî, Şeyh Çakır, Şücâüddin Velî, Uryan Hızır, Yanıyatır gibi daha çok ocak evliyâsı kabul edilen şahısların isim veya sıfatları ile adlandırılmıştır.³⁵ Hem ocak farklılığı hem silsile hem de tasavvufî gelenek mensubiyeti farklılığı nedeniyle Alevî nitelemeli gelenek mensubu ocaklar arasında geleneğe kimlik kazandıran Hakk, Muhammed, Ali kabulünden, üç sünnet-yedi farz ve dört kapı kırk makam anlayışlarına, icrâ edilen âdâb ve erkândan, bu âdâb ve erkânı ele alan eserlere, namaz, oruç, cem, semah, cemlerde ve semahlarda okunan deyiş/nefeslerden, musâhiblik ve düşkünlük gibi sosyal kurumlara hemen hemen bütün alanlarda neredeyse tüm unsurların anlamlandırılması ve pratiğe aktarılmasında farklılıklar görülmektedir.³⁶ Bununla birlikte Alevî geleneğe mensup ocak ve grupların, dinî tecrübenin ifadesi kapsamında³⁷ ve Tasavvuf Tarihi açısından bir olgunun tasavvuf düşüncesi ve tarikat hayatı kapsamında incelenirken dikkate alınması gereken fikrî (vahdet-i vücûd, velâyet, marifet, ilham ve keşf vb.), insanî (silsile; pîr, mürşid, şeyh/dede, halife, mürid/muhib/talib), fiilî (inâbe/ikrâr, seyr-ü sülûk, âdâb ve erkân, zikir/tevhid) ve maddî (tekke, zâviye, dergâh, cemevi, kıyafetler, asa, kemer vb.)³⁸ ortak (fenemonolojik) unsurlar³⁹ kapsamında değerlendirilmesi geleneğin yerli yerinde anlaşılması için önemlidir.

³⁵ Yaman, *Alevilikte Dedeler Ocaklar*, 86-100; Ersal, *Alevilik Kavramlar ve Ocak Sistemi*, 36-98; Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 41-46.

³⁶ Üçer, "Çalışmalarda Ocak Sisteminin Dikkate Alınmasının Önemi", 382-391.

³⁷ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, trc. Ünver Günay (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 43-61.

³⁸ Bu tür maddî unsurlar ve bunların Bektaşilik özelinde tasavvuf geleneğindeki sembolik anlamları hakkında bkz. Yusuf Gökâl - Hatice Teber, "Risâle-i Su'âl-i Hırka, Risâle Der Beyân-ı Kemer ve Risâle Der Beyân-ı Post İsimli Bektaşî Metinlerinde Dini-Tasavvufî Semboller", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 77-91.

³⁹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), 200-271; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1995), 107-169; Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 199-216; Ali Bolat vd., *Tasavvuf Tarihi, Doktrin, Tenkit* (Samsun: E Yazı Yayınları, 2019), 217-236.

“İlham ve keşfi temel bilgi kaynaklarından biri olarak benimseyip bunu diğerlerine önceleyen Alevî nitelemeli gelenek mensupları, geleneğin ana esası olarak ‘Hakk, Muhammed, Ali’ kabulü ya da ilkesini merkeze alırlar. Gelenekte esasen ‘Üçler’ şeklinde isimlendirilen bu temel ilkenin, İslâm tasavvuf ekollerinin ana umdelerinden “Ulûhiyyet, Nübüvvet, Velâyet” ilkesinin Alevî gelenekteki ifade şekli olduğu anlaşılmaktadır.”⁴⁰

İnsan unsuru bakımından konu hakkında bir değerlendirme yapıldığında Alevî nitelemeli ocak ve gruplarda öncelikle ocakzâdeler (Ocakzâdeler de kendi aralarında mürşid, pîr ve rehber ocakları şeklinde hiyerarşik bir yapıya sahiptir.) ve tâlipler şeklinde aralarında geçişkenliğin bulunmadığı iki ana insan unsurunun bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte insan unsuru hakkında dinî hayat anlamındaki hiyerarşik yapılanmanın, diğer tasavvuf ekolleri ya da tarikatlarda olduğu gibi pîr/mürşid, şeyh/dede, rehber, tâlip (mürîd-muhib) biçiminde şekillendirildiği görülmektedir.⁴¹ Alevî geleneğe mensup her bir (dede) ocağının Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygamber’e ulaştıran silsileleri (şecereleri) bulunmaktadır. Bu olgunun Alevî gelenekte de tasavvuf hayatında olduğu üzere “el ele el Hakk’a” düsturu olarak adlandırıldığı bilinmektedir.⁴²

Diğer tasavvuf ekollerinde olduğu gibi Alevî gelenekte de kişinin insân-ı kâmil olması esastır. Gelenekte bunun için gerekli görülen

⁴⁰ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşilik ve Alevilik* (Ankara: Andıç Yayınları, 1995), 54; Metin Bozkuş, *Sivas Aleviliği* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2006), 168-174; Harun Yıldız, *Anadolu Aleviliği Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2004), 103-111; Cenk Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 229-248; a. yzr. *Alevî Ocakları ve Grupları*, 263-280; Fevzi Rençber, *Hakk Muhammed Ali Aşk, Adıyaman Alevileri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 67-73; Rifat Türkel, “Sofça Örnekleminde Kalburcu Şeyhi Pîr Ahmed Efendi ve Alevilik Anlayışı”, *İnsan ve Toplum Dergisi* 6/1 (2016), 53-54.

⁴¹ Yaman, *Alevilikte Dedeler Ocaklar*, 3-49; Aksüt, *Aleviler*, 29-52; Rıza Yıldırım, *Geleneksel Alevilik İnanç, İbadetler, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek* (İstanbul: İletişim, 2018), 228-237; Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 65.

⁴² Birdoğan, *Alevî Yerleşmesi*, 206; Aksüt, *Aleviler*, 50; Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 32. Tasavvufta silsilelerin dört halifen biriyle Hz. Peygamber’e ulaştırılması esas olmakla beraber ekollerin çoğu silsilesini Hz. Ali kanalıyla ulaştırır ve bu silsilelere “silsiletü’z-zeheb/altın silsile” denilir. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1997), 645; Yılmaz, 206-207; Bolat vd., *Tasavvuf*, 225-226.

âdâb ve erkân (seyr-u sulûk), dört kapı-kırk makam ilkesine göre şekillendirilmiştir.⁴³ Alevî geleneğe mensup ocak ve gruplarda kişilerin yola/tarikata girmeleri esastır. Bu esas gelenekte “İkrâr Verme Cemi” ile sağlanır. Bunun diğer tasavvuf ekollerindeki “inâbe-biat” uygulamasına karşılık geldiğinde şüphe yoktur.⁴⁴ Yine içinde “tevhid” çekmek/ getirmekle beraber tevbe-istiğfar, rızalık, kurban, miraçlama, semah, lokma gibi on iki hizmet esas alınarak yürütülen ve bütün âdâb ve erkânıyla ibadet hayatı ve uygulamaların temeline yerleştirilen “cem âyini”nin bir “zikir” toplantısı olduğu konusunda kuşku yoktur.⁴⁵

Konu maddî unsurlar açısından ele alındığında ise şöyle bir genel tablo ile karşılaşılmaktadır. Tasavvuf Tarihinde maddî unsur başlığı altında tekke, zâviye, dergâh, hankâh, asitâne gibi farklı sosyokültürel fonksiyonlarla birlikte aslında âdâb ve erkânın yerine getirildiği mekânların ele alındığı görülmektedir.⁴⁶ “Alevî geleneğe mensup ocak ve gruplar da geleneksel olarak kendilerince metbu ocak⁴⁷ olarak ifade edilen ana ocak/baş ocakların tekkeleri durumundaki merkezler çevresinde bir yapılanma ortaya koyarak ana ocak ve buna bağlı

⁴³ Bozkuş, *Sivas Aleviliği*, 283-288; Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, 179-184; Ömer Faruk Teber, *Bektâşi Erkânâmelerinde Mezhebi Unsurlar* (Ankara: Aktif Yayınları, 2008), 86-87; Rençber, *Adıyaman Alevileri*, 172-178; Yıldırım, *Geleneksel Alevilik*, 178-182; Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 340-354. Bu konuda ayrıca bkz. Esad Coşan, *Hacı Bektaş-ı Velî Makâlât* (Ankara: Seha Neşriyat, ty.), 19-30; *Buyruk*, haz. Fuat Bozkurt (İstanbul: 1982), 125-130; *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, haz. Adil Ali Atalay (İstanbul: Can Yayınları, 1998), 30-32; *Erdebili Şeyh Safî ve Buyruğu*, haz. Mehmet Yaman (İstanbul: 1994), 115. *Buyruk* adıyla yayımlanan ancak asıl adları Tasavvuf Risâlesi, Menâkıb vb. olan bazı nüshalarda bunun dört kapı ve her kapıda yedi makam olmak üzere 28 makam şeklinde olduğu bilinmektedir. Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 42; Bisâti, *Şeyh Sâfî Buyruğu (Menâkıbu'l-Esrâr Behcetü'l-Ahrâr)*, haz. Ahmet Taşğın (Ankara: Rheda-Wiedenbrück Çevresi Alevi Kültür Derneği Yayınları, 2003), 17-41.

⁴⁴ Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 65. Tasavvufta inâbe ve biat uygulaması hakkında bkz. Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 206-207; Bolat vd., *Tasavvuf*, 220-221.

⁴⁵ Ethem Ruhi Fıglalı, *Türkiye’de Alevilik Bektâşilik* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1990), 371; Mehmet Yaman, *Alevilikte Cem* (İstanbul: 1998), 7-82; Aşık Durmuş Günel, *El Ele El Hakk’a* (İstanbul: Can Yayınları, 2000), 107; Seyit Derviş Tur, *Erkânname Aleviliğin İslâm’da Yeri ve Alevi Erkânları* (İstanbul: Can Yayınları, 2002), 340-450; Mahmut Riyat Bakır, *Tasavvufî Bir Kavram Olarak Cem’ ve Bektâşilik’teki Yorumu* (Ankara: Alternatif Yayınları, 2003), 107-108.

⁴⁶ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 41-298; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 216; Bolat vd., *Tasavvuf*, 227-229.

⁴⁷ Birdoğan, *Alevî Yerleşmesi*, 206.

alt ocaklar ve bunların bağlı oldukları “tekkeler”e göre ana tekke ve bağlı alt tekkeler sistemiyle teşkilatlanmıştır.”⁴⁸

Alevî geleneğe mensup ocak ve gruplarda ahlâk anlayışının, diğer tasavvuf ekollerinin de öne çıkarıp “Edeb Yâ Hû” kalıbında ifade ettikleri “eline-diline-beline sahip olmak” ilkesi merkeze alınarak kurgulandığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Alevî geleneğin tasavvuf hayatı çerçevesinde ele alınması gerektiğini ortaya koyan bir diğer husus gelenek mensubu ocak ve grupların ana kaynakları olarak görülen eserlerdir. Nitekim Menâkıbnâmeler ya da Velâyetnâmeler bir velinin yaşadığı çevre ve kerâmetlerini; Makâlât, Erkânnâmeler ve Buyruk adıyla yayımlanan eserler -Bunların asıl adları Buyruk değil; Tasavvuf Risâlesi, Risâle vb. farklı isimlerdir.- tasavvuf ve tarikat hayatında yürütülecek âdâb-erkânı ele alan eserlerdir.⁵⁰

Anlamlandırma, kavramsallaştırma ve uygulamalarda ocakların kendi aralarında farklılıklar olmakla birlikte genel olarak geleneğe kimliğini kazandıran söz konusu ortak unsurların Tasavvuf Tarihinde bir olguyu tasavvuf düşüncesi ve tarikat hayatı bağlamında ele alırken göz önünde bulundurulması gereken fikrî, insanî, fiilî ve maddî ortak (fenomonolojik) unsurlara⁵¹ karşılık geldiği son derece açıktır.

Burada önemli görülen bir hususa işaret etmek yerinde olacaktır. Alevî nitelermeli ocak ve gruplar bütün telakkî ve uygulamalarını tasavvuf ve tarikat hayatı kalıplarında şekillendirmiş olsa da bu ocak ve gruplar ile sûfî meşreb diğer ekoller arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bu noktada zikredilmesi gereken ilk özellik, Alevî nitelermeli ocak ve grupların -Bektaşilerin Babağan kolu hariç- soy sürmeleridir. “Alevî olunmaz, Alevî doğulur.” şeklinde yaygınlık kazanan

⁴⁸ Cenkso Üçer, *Tekke, Zâviye, Dergâh'tan Cemevi'ne, Alevî Nitelermeli Gruplarda Âdâb ve Erkânın İcra Edildiği Mekanlar* (Ankara: 2017), 239-261.

⁴⁹ *Buyruk* (Bozkurt), 128; *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, 66-69; Mehmet Yaman, *Alevîlik İnanç-Edeb-Erkân* (İstanbul: Ufuk Reklamcılık ve Matbaacılık, 2001), 296-297; Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 354-360.

⁵⁰ Harun Yıldız, “Anadolu Alevîliğinin Yazılı Kaynaklarına Bir Bakış”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 30 (2004), 323-359; Doğan Kaplan, “Alevîliğin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar ve Muhtevaları Üzerine”, *Uluslararası Bektaşilik ve Alevîlik Sempozyumu -I-, 28-30 Ekim 2005* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2005), 245-246; Sönmez Kutlu, *Alevîlik-Bektaşilik Yazıları, Alevîliğin Yazılı Kaynakları, Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safî* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 31.

⁵¹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 200-271; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, 107-169; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 199-216; Ali Bolat vd., *Tasavvuf*, 217-236.

anlayış, bu olgunun ifade edilmesinden ibarettir. İkincisi özellikle 16. yüzyıldan sonraki gelişmelere bağlı olarak söz konusu ocak ve grup mensupları Hz. Ali'nin birinci halife olması gerektiğini ilke olarak benimsemişlerdir. Üçüncüsü ise söz konusu ocak ve grup mensuplarının temel İslamî ibadetler noktasındaki tutumlarıyla ilgilidir. Alevî nitelilemeli geleneğin ve algılamasının gerek ocaklar arasında gerek aynı ocak açısından bölgesel olarak belli farklılıklar taşıması, bu üçüncü alandaki farkların 'kısmen' şeklinde ifade edilmesini gerektirmektedir. Zira temel İslamî ibadetler noktasında bunları ifa eden ocak ya da mensuplar bulunmakla birlikte başta "bunların şeriat makamının gereği olduğu, kendilerinin tarikat makamının gerekleriyle mükellef oldukları" olmak üzere farklı gerekçe ve sebeplerle söz konusu ibadetleri yerine getirmeyenler bulunmakta, dolayısıyla bu noktada kendi içlerinde farklı tutumlar sergilemektedirler.⁵²

Alevî nitelilemeli gelenek mensubu ocak ve grupların tasavvuf ve tarikat hayatına ilişkisine dair burada genel hatlarıyla paylaşılan veriler, diğer çalışmalarda dikkatlere sunulan şu çerçeveyi teyit etmektedir:

"Günümüzde daha çok Alevî kelimesiyle isimlendirilen ocak ve gruplar hakkında işaret edilen söz konusu ortak unsurlar ile birlikte - Bektâşiliğin Babağan kolu dışında- her bir ocakta dedeliğin genelde babadan oğula ya da ocakzâde aile mensubu kişilerden birine geçmesi, her ocak ve grubun dinî sosyokültürel hayatta başta âdâb ve erkân konularında olmak üzere kendine özgü bazı uygulamalarının olması, şehirleşmeyle beraber ocak dernek-vakıf dedeliği gibi bazı yeni telakkiler ve uygulamalar görülebilsede geleneksel anlamda tarikatlarının işleyişini ocakların kendi iç işleyişleriyle yürütmeleri ve diğer Alevî ocaklardan ya da gruplardan olanların tarikatlarına alınmaması -Bu ilke şehirdeki yeni duruma bağlı olarak çok da işletilememektedir.-, yine Bektâşiliğin Babağan kolu hariç 'soy sürme'nin esas olması vb. özellikler, Alevî şeklinde adlandırılan ocak ve grupların '*soya (ocaklara) dayalı tarikatlar*' ya da bir tür '*aşiret tarikatları*' şeklinde nitelendirilebileceğini ortaya koymaktadır.⁵³ Nitekim varlıklarını ocak sistemine bağlı '*soya dayalı*' olarak sürdürseler de söz konusu topluluklar ya da gruplarda hâkim olan en belirgin özellik, tarikatların ortak unsurlarının hepsini bir şekilde barındırıyor olmasıdır. Bu da söz konusu bu yapılanmaların net olarak '*soya dayalı tarikatlar*' şeklinde tanımlanmasını mümkün kılmakta ve günümüzde Anadolu'da yaşayan Alevî-

⁵² Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 70-71; 299-337.

⁵³ Alevîliğin tarikat olduğuyla alakalı farklı bölgelerdeki Alevîlerin kendi kabul-leri hakkında yapılan alan araştırmaları ve gelenek mensuplarınca yazılan eserlerdeki derli toplu bilgi ve veriler için bkz. Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 67-69.

ğın soya (ocaklara) dayalı tarikatlardan (bir nevi aşiret tarikatları) oluşan topluluklar bütünü için bir üst kimlik veya bir şemsiye kavram olduğunu göstermektedir.”⁵⁴

2. Alevî Nitelemeli Geleneğe Mensup Ocakların Yesevîlik ile İlişkisi

Türkler, İslam dinini benimsemeden önce Tek (Gök) Tanrı inancına sahip Eski Türk dini başta olmak üzere Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Maniheizm gibi farklı dinlere mensup olmuş, temas kurmuş ya da bir şekilde etkilenmişlerdir.⁵⁵ İslam dinini kabul ettikten sonra ise Orta Asya'dan Anadolu ve civarı farklı coğrafyalarda ve dönemlerde o bölgelerde ve zamanlarda varlık gösteren büyük çoğunluğu Hanefî-Mâtürîdî olmak üzere Mürcie, Kerrâmiyye, Zeydiyye, Mu'tezile, İsmâiliyye, Gülât Şîa gibi farklı mezhebî⁵⁶ ve Melâmetilik, Yesevîlik, Kübrevîlik, Sühreverdîlik, Mevlevîlik gibi farklı tasavvufî ekollerle karşılaşmışlar, bunlara mensup olmuş ya da bunların tesiri altında kalmışlardır.⁵⁷

Türklerin Orta Asya'da İslamlaştıkları dönemden Anadolu ve civar coğrafyasında dinî hayatta en önemli etkiyi gösteren unsurların başında Yesevîlik gelmektedir. Bilindiği üzere İslâm'ın yayılma sürecinde gezgin sûfî ve dervişlerin çabalarına bağlı olarak geniş halk kit-

⁵⁴ Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 69. Alevî nitelemeli geleneğin bir tasavvuf geleneği ve tarikat olarak değerlendirilmesi gerektiği hakkında ayrıca bkz. Sayın Dalkıran, “Alevî Kimliği ve Anadolu Aleviliği Üzerine Bir Deneme”, *Ekev Akademi Dergisi* 6/10 (2002), 95-117; Sönmez Kutlu, “Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, *İslâmîyât* 7/3 (2003), 31-54; M. Saffet Sarıkaya, “Alevilik-Bektaşiliğin Tasavvufî Boyutu Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 82 (2017), 9-23.

⁵⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Nakışlar Yayınları, 1978), 128-139; Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1980), 6-132; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil (İstanbul: İşâret Yayınları, 1994), 102; Ünver Günay - Harun Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi* (İstanbul: 1997), 37-107; Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler* (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 25-61; M. Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı (XI-XIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003), 82-97.

⁵⁶ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 157-168; Sarıkaya, *Tarihi Arka Plan*, 104-118.

⁵⁷ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1966), 8-16, 92-99, 174-177; Fırlalı, *Alevîlik Bektaşilik*, 84-127; Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992), 8-9; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Alt-yapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 62-91; Sarıkaya, *Tarihi Arka Plan*, 170-171.

lelerine özellikle de yarı göçebe ve göçebelere (konargöçer) ulaşma imkanı bulması ile tasavvuf hareketleri Türkler'in İslamlaşmasında oldukça önemli rol oynamıştır.⁵⁸ Hem bağımsız hem ilk dönemlerde inşa edilen ribatlarla hem de Kerrâmîler'in kurdukları hânkâhlarla irtibatlı olan sûfîlerin, irşad faaliyetinde oldukça hoşgörülü davranmaları, İslâm'la yeni karşılaşan zümreler üzerinde oldukça etkili olmuştur.⁵⁹

Türklerin İslamlaşma sürecinde müteessir olan tasavvuf hareketleri bağlamında mutlaka Horasan Melâmetiliğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Zira *Horasan Melâmetiliği*, ilk dönemden itibaren Türkler'in İslamlaşmasındaki rolüne⁶⁰ ilaveten bir taraftan Yusuf Hemedânî (ö. 534/1140) aracılığıyla Ahmed Yesevî'yi ve dolayısıyla Yesevîliği etkilemesi⁶¹ diğer taraftan Anadolu'nun İslamlaşmasında "*Horasan Erenleri*" adıyla anılan ekole mensup mutasavvıfların etkileri⁶² kapsamında Türkler'in dinî tarih ve hayatlarında oldukça önemli role sahip olmuştur.

İslamlaşma sürecinde şehirlisi ve göçebesiyle tasavvuf hareketlerinden etkilenen Türkler, tasavvuf düşüncesinin gelişme ve kurumlaşma sürecine de önemli katkılar sağlamıştır. "Türkmen göçebelere arasında tarikat haline gelip teşkilatlanan ve en fazla taraftar bulan mutasavvıf Hoca Ahmet Yesevî (ö. 562/1167); tasavvuf hareketi ise *Yesevîlik*'tir."⁶³ "Bir Türk sûfisi tarafından Türk muhitinde kurulan İslam tarihinin ilk Türk tarikatı, başlangıçta Seyhun çevresinde, Taşkent civarında ve Doğu Türkistan'da güçlü bir şekilde yerleşmiş, sonra Türk dil ve kültürünün Mâverâünnehir ve Harezmi sahalarında yayılmasına bağlı olarak o bölgelerde güç kazanmış ve buralardan da bozkırlara yayılmıştır."⁶⁴

⁵⁸ Faruk Sümer, *Çepniler* (İstanbul: TDAV Yayınları, 1992), 25, 35.

⁵⁹ Fırlı, *Alevîlik Bektâşîlik*, 84-85; Sarıkaya, *Tarihî Arka Plan*, 165.

⁶⁰ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 16; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 23.

⁶¹ Ocak, *Babaîler*, 70.

⁶² Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 8-15; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 27-30, 54; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 102-106; Ocak, *Babaîler*, 56, 62-64, 71-72.

⁶³ Sarıkaya, *Tarihî Arka Plan*, 167.

⁶⁴ Zeki Velidi Togan, "Yesevîliğe Dair Bazı Yeni Malûmat", *60. Doğum Yılı Münesebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1953), 525; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, sad. Orhan F.

Ahmed Yesevî ortaya çıktığında Türkler tasavvuf fikirlerine yabancı değildir. Nitekim mutasavvıfların menkıbe ve kerametleri hem şehirlerde hem konargöçer/göçebe Türkler arasında bir şekilde yayılmıştı. “İlâhiler ve şiirler okuyan, Allah rızası için halka pek çok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişler, Türkler tarafından eskiden dinî bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzetilip hararetle kabul edilmiş ve neticede bu ozanların yerini *ata* veya *bab/baba* ünvanlı birtakım dervişler almıştı. Dolayısıyla Ahmed Yesevî zamanında göçebe Türkler arasında, anladıkları basit Türkçe ile halka hitap ederek İslâm inançlarını onlar arasında yaymaya çalışan dervişlerin bulunduğu muhakkaktır.”⁶⁵

“Büyük çoğunluğu göçebe ya da yarı göçebe/konargöçer bir hayat süren ve mistik karakterli dinî bir kültüre alışık olan Türk toplulukları arasında İslâm’ın yayılmasında, bunların mevcut durumunu iyi tahlil edip ihtiyaçlarını anlayan ve buna göre bir irşad faaliyetinde bulunan⁶⁶ Ahmed Yesevî ve halifelerinin önemli bir rolü olmuştur.”⁶⁷ Nitekim Ahmed Yesevî’nin *hikmetlerine* bakıldığında “*hikmetlerde işlenen, dervişliğin faziletlerine dair methiyeler, sonunda dinî-ahlakî neticeler çıkarılmış meşhur İslâm menkıbeleri, Hz. Peygamber’e ve büyük İslâm mutasavvıflarına ait parçalar, dünya halinden şikayet ve kıyamet gününün yaklaştığını ihtar maksadıyla yazılmış zâhidâne şikayetler, cennet ve özellikle cehennem hallerini anlatan destanlar, Ahmet Yesevî’nin yetiştiği çevreyi, hitap ettiği kitleyi, dönemin genel karakterini göstermesi açısından oldukça önemlidir.*”⁶⁸

Kendisi Sünnî-Hanefî ortamda yetişen Ahmed Yesevî’nin, tasavvuf düşüncesinin de yetiştiği bu ortama göre şekillendiği muhakkaktır. Dolayısıyla yerleşik bir çevrede ortaya çıkan Yesevîlik, gerek yerleşikler gerek göçebe ya da yarı göçebe/konargöçer gruplar tarafından kabul edilmiştir. Ancak bu iki farklı sosyal yapıdaki tezahürlerin kaçınılmaz bir şekilde farklı gerçekleştiği; bu bağlamda bir yandan “şer’î

Köprülü - Nermin Pekin (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981), 192-194, 203-205.

⁶⁵ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 13-14.

⁶⁶ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 62.

⁶⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* (İstanbul: TVY Yayınları, 1998), 79-80; İrene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999), 33-37.

⁶⁸ Cenkso Üçer, “Ahmed Yesevî ve Yesevîliğin Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Gruplar Üzerindeki Etkisi”, *VI. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu - Yesevîlik-*, 23-25 Kasım 2018 (Kastamonu: Kastamonu İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 170-171.

hükümlere bağlı sünni bir anlayışla biçim alan bir Yesevîlik oluşurken; diğer yandan gayr-ı sünni gruplar tarafından kabul gören bir Yesevîlik gerçeği ile karşılaşmıştır.⁶⁹ Nitekim Yesevîlik gerek Nakşibendilik gibi sünni gerek Kalenderilik, Haydarilik gibi gayr-ı sünni tarikatlara kaynaklık etmiştir. Yesevîliğin farklı anlayışlara sahip gruplarda farklı tezahürlerle ortaya çıkması, Yesevîliğin muhatap olduğu toplulukların sosyokültürel yapılarındaki farklılıklarla doğrudan ilgilidir.⁷⁰ Bu durumda Türkler'in İslâmlaşmasının toplumdaki grupların sosyal yapılarına göre değişik boyutlarda gerçekleşmiş olması olgusunun özelde tasavvufî hareketlerin kabul edilip benimsenmesi ve toplumundaki farklı yapılarına göre şekillenmesinde başlıca etken olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹

Yesevîlik, öncelikle Türkistan coğrafyasında Kalenderilik,⁷² Haydarilik⁷³ ve Nakşibendilik⁷⁴ gibi süfi grup ve ekollerde, daha sonrasında ise Anadolu ve civar coğrafyasında söz konusu grup ve ekollerin uzantıları aracılığı ile geniş bir coğrafyanın din ve tasavvuf hayatında son derece önemli roller oynamıştır. Bunun sonucunda din ve tasavvuf hayatında bölge süfiliği ve Yesevî gelenek mensupları ya da

⁶⁹ Fuad Köprülü, "Bektâşiliğin Menşeleri", *Türk Yurdu* 2/8 (1341/1923), 132-133; Ahmet Yaşar Ocak, "Popüler Tasavvufun Öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve Hikmetleri (XII. Yüzyıl) I. Ahmed-i Yesevi ve Yesevîlik", *Türk Edebiyatı Tarihi I*, ed. Talat Said Harman vd. (İstanbul: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007), 219-220; Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 145.

⁷⁰ Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevi", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978) 1/ 210-215. Yesevîliğin sosyal yapı farklılıklarına göre farklı tezahürleri ile ilgili olarak bkz. Hamid Algar, "Hâcegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/431.

⁷¹ Bu durumun ana karakteri şehirli ya da kırsalda olan tarikatlar için genel geçer bir kural olduğu aşikârdır. ilaveten aynı tarikat mensuplarının şehirli ve köylüleri arasında dahi bazı telakki ve uygulama farklılıkları olacağı konusunda da şüphe yoktur. Söz gelimi, Nakşibendiliğin şehirde yaşayan versiyonları ile köylerde yaşayan versiyonları birbirinden bir hayli farklıdır. Yasın Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 61.

⁷² Ocak, *Kalenderiler*, 16, 61.

⁷³ Ahmet Yesevî'nin müridlerinden olan Kutbuddin Haydar (ö. 601/1205)'a nispetle bu ismi alan ve yalnız İran ve Orta Asya'da değil, Hindistan ve Anadolu'da da yayılan Haydarilik, esaslarını Yesevîlik'ten almakla beraber Kalenderilik etkisinde de kalmıştır. Ocak, *Babailer*, s. 73-74; a. yzr., *Kalenderiler*, 40-43; Tahsin Yazıcı, "Haydariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 35-36.

⁷⁴ Nakşibendilik, Yesevî şeyhi Halil Ata (ö. XIV. yy.) kanalıyla Yesevî geleneğe bağlı olmasının da etkisiyle Orta Asya'da yayılmış, ardından da Hindistan ve Anadolu'ya uzanmıştır. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 99-100; Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 458-460.

temsilcilerini anlatmak için *Türkistan Erenleri* ifadesi şöhret kazanmış ve Ahmed Yesevî *Pir-i Türkistan* payesiyle anılmıştır.⁷⁵

Ahmed Yesevî bugünün Türk dünyasında da halâ önemini korumaktadır. Nitekim “Altaylar’dan Volga boyu Türkleri’ne kadar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler arasında *Pir-i Türkistan Ahmed-i Yesevî, Hoca Yesevî* ve *Ata Yesevî* olarak takdis edilmektedir. Günümüzde Ahmed Yesevî’nin türbesine yapılan ziyaretler Ahmed Yesevî’nin etkisinin devam ettiği coğrafyanın genişliğini açıkça ortaya koymaktadır. Doğu Türkistan’dan Tataristan’a Ahmed Yesevî’nin hatırasının izleri olarak çocuklara “Sultan Ahmed”, ‘Hoca Ahmed’, ‘Kul Ahmed’ isimlerinin verilmesi; Yesevî’nin türbesinin ziyarete gelenlerin Sibirya’dan Moğolistan’a çok geniş bir coğrafyaya tekabül etmesi⁷⁶ o coğrafyaların yaşadığı siyasi sosyokültürel bütün olumsuz şartlara rağmen *Pir-i Türkistan*’ın dini sosyokültürel hayat açısından tesirini açıkça ortaya koymaktadır.

Ahmet Yesevî ve Yesevîliğin Anadolu coğrafyasında etkisinin somut göstergelerinden birinin, bu coğrafya ve çevresinde son zamanlarda Alevî ismiyle nitelendirilen gerek Hacı Bektaş Tekkesine bağlı Bektaşî gerek Erdebil Sufiyân Süreğine bağlı Kızılbaş gerekse farklı geleneklere mensup müstakil ocaklar (ahîlik ve Keçeci Baba gibi)⁷⁷ olduğu görülmektedir. Ahmed Yesevî ve Yesevîlik, Anadolu’da kendileri için Alevî nitelemesi kullanılan söz konusu gelenek mensubu ocak ve grupların, (söz gelimi Nusayrîlik gibi) Alevî ismi ile isimlendirilebilen diğer topluluk/gruplardan farklılığını ve kimlik olarak onlardan ayırt edilmelerine imkan veren en önemli özelliklerinin başında gelmektedir.⁷⁸

Başta Hacı Bektaş Veli olmak üzere Anadolu’daki pek çok ocağın bizzat isimlerini aldıkları Abdal Musa, Baba Mansur, Hacı Murad-ı Veli, Hamza Baba, Hasan Dede, Haydar Sultan, Hayrani, Hubyar Sultan, Keçeci Baba, Şeyh Çakır, Şeyh Hasan Onar, Teslim Abdal gibi pek çok ocak evliyâsının Ahmet Yesevî ile irtibatları nedeniyle ve bizzat kendisi tarafından Anadolu’da görevlendirildiğinin genel kabul görmesi; *dört kapı kırk makam* üzerinden oluşturulan âdâb ve erkânın Yesevîliğe (Ahmed Yesevî’nin *Fakrnâmesine*) dayanması;

⁷⁵ Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/159-161.

⁷⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufîliğine Bakışlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 46, 51; Hayati Bice, “Günümüzde Yesevîlik ve Divan-ı Hikmet”, *Tematik Tasavvuf Toplantıları* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019), 31-32.

⁷⁷ Aksüt, *Aleviler*, 249-309.

⁷⁸ Üçer, “Ahmed Yesevî ve Yesevîliğin Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Gruplar Üzerindeki Etkisi”, 187.

Alevî geleneğe mensup ocak ve gruplar arasında okunan deyiş/nefeslerin (şiir) Yesevî gelenekteki *hikmetler* ile bağlantısı ve *baba*, *abdâl*, *kırklar* gibi ortak kavramlar⁷⁹ söz konusu etkiyi gösteren bazı ana unsurlar olarak dikkat çekmektedir.

3. Tasavvufta Hikmet

Alevî nitelermeli geleneğin tasavvuf karakteri ve Yesevilik'le irtibatı hakkında yukarıda ortaya koyulan çerçeve dolayısıyla Alevî geleneğe mensup ocak ve gruplarda hikmet anlayışını ele alan çalışmanın bu bölümünde Tasavvuf ve Yesevilik'te hikmet konusuna genel bir bakış faydalı olacaktır.

İlham ve keşfe dayalı bilgiyi ve "gâib olan şeylerin ve ilahî sırların keşfi ile hakikate erme"⁸⁰ gibi hususları temel hareket noktası olarak kabul eden⁸¹ Tasavvuf alanında, "hikmet" kavramının bu ana yaklaşım çerçevesinde anlamlandırılacağı muhakkaktır. Yukarıda da işaret edildiği üzere Tasavvuf alanında hikmet genel olarak "ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi"⁸² anlamlarında kullanılmıştır.

⁷⁹ Üçer, "Ahmed Yesevî ve Yesevilik'in Alevî Nitelermeli Gelenek ya da Gruplar Üzerindeki Etkisi", 181-186; Ali Rıza Özdemir, "Alevî-Bektaşî Yolunda Ahmet Yesevî'nin Yeri", *e-makâlât* 14/2 (2021), 1081-1102.

⁸⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/98; Süleyman Uludağ, "Keşf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/315. Mevlânâ'nın Anadolu'ya geliş olgusunu bu çerçevede anlamlandırması hakkında bkz. Rifat Atay, "Peygamber Varisi Mevlana: İnsan Sevgisi Merkezli Çoğulcu Bir Okuma Denemesi", *Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi, I. Kutludoğum Sempozyumu Bildirileri, 21-22 Nisan 2007-Şanlıurfa* (Şanlıurfa: y.y.y., t.y.), 311.

⁸¹ Söz gelimi mutasavvıfların söz konusu temel hareket noktası çerçevesinde hadislere ve hadis ilime bakışları, kendilerine has bir hadis tarzı ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu kapsamda tasavvuf alanında "rivayetlerde sened zikredilmemesi, hadislerin mâna, keşif, ilham ve rüya yoluyla rivayet edilmesi, kendi anlayışlarına göre te'vil edilmesi ve sırlı hadislerin varlığına inanılması" gibi bir tablo ortaya çıkmıştır. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2013), 430.

⁸² Mustafa Kara, "Hikmet/Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/518.

Nitekim ilk dönemlerden itibaren bu konuda görüşler beyan edilip hikmet adını taşıyan eserlerin kaleme alındığı⁸³ Tasavvuf tarihinde hikmet “kalbin ilâhî sırlara vâkıf olması; hak olanı söylemek; keşf yoluyla ulaşılan tasavvufi bilgi; asıllarına uygun olarak eşyanın mahiyeti, nitelikleri, özellikleri, hükümleri, sebep-sonuç bağlantısı, varlıklar alanındaki sıkı düzenin sırrı hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilginin gereğine göre hareket etmek gibi anlamlara tarif edilmiş; kategorik bir şekilde ele alınarak asıl olan hikmetin peygamberler ve velilere has bir ilim olduğu; zahir/rusûm ulema ve halkın bu tür hikmetten anlamayacağı dile getirilmiş; zaman zaman ârifler üstün görülse de hikmet ile marifet aynı anlamda kullanıp hikmet sahibi olanlar/hakimler ile ârifler aynı derece kabul edilip mertebeleri de genellikle peygamberlerden sonraki en yüksek derece olarak benimsenmiş; hikmetin amelle ve çabayla kazanılıp özenle korunan çok değerli bir gizli bilgi olduğu; bu bilgiyi elde etmek için çaba göstermek ve amel etmek gerektiği üzerinde durulmuş; hikmetin kaynağı olarak açlık, sükût etmek ve ihtiyaçtan fazla konuşmamak, dünyevî kaygılardan uzak kalmak gibi hasletler şart olarak zikredilmiş; bid’atçılarla düşüp kalkmanın hikmet sahibi olmayı engelleyeceği ifade edilmiş; hikmeti dinleyip kabul etmeyenin günahkâr, ona göre davranmayanın münafık olacağına inanılmıştır.”⁸⁴

4. Yesevîlik’te Hikmet

Yesevîlik’te hikmet konusunda öncelikle konunun odaklanması gereken yegâne noktanın Yesevî gelenekte Ahmed Yesevî ve Yesevî dervişleri tarafından söylenen şiirlerden müteşekkil “hikmet” geleneği olduğu aşikârdır. Zira hikmetlerinin büyük bir kısmının Ahmed Yesevî’nin dilinden ilahî ilham ile dökülmüş olduğu genel bir kabul

⁸³ Bu noktada *Risâle fi’l-hikme ve’t-tasavvuf* (Ebû Bekir el-Verrâk), *Risâle fi’l-hikme* (Zünnün el-Mısırî), *el-Hikemü’l-Atâiyye* (İbn Atâullah el-İskenderî), *Hikmetü’l-işrâk* (Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl), *Divân-ı Hikmet* (Ahmed Yesevî), *el-Hikemü’r-Rifâiyye* (Ahmed er-Rifâî) ve *Fusûsü’l-hikem* (İbnü’l-Arabî) adlı eserler yaygın bir şekilde örnek olarak zikredilmektedir. Kara, “Hikmet”, 519.

⁸⁴ Kara, “Hikmet”, 519; Ferhat Gökçe, *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 48-58; Ömer Yılmaz - İhsan Koçak “Tasavvuf Klasiklerinde Hikmet Kavramı”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 151-186; Ahmet Yıldırım, “Tasavvufta Hikmet İrfân İlişkisi”, *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*, ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2023), 187-205.

olarak benimsenmiştir.⁸⁵ Kendisi iyi derecede Farsça bildiği halde “Ahmet Yesevî'nin tarikatını, süluk adabını Arapça ve Farsça bilmeyen Türk dervişlerine anlatmak için Türk halk edebiyatından alınmış şekillerle hece vezninde söylediği bu şiirler, daha sonra Türkistan edebiyatı ürünü diğer şiirlerden ayırt edici özgün bir isim olarak ‘hikmet’ adı ile tanınıp ‘Divân-ı Hikmet’ adı verilen kitaplarda bir araya getirilmiştir.”⁸⁶

Hikmetlerin muhtevası ile şekil ve dil yapısı, Ahmed Yesevî'nin yetiştiği çevreyi, hayatı ve şahsiyetini, gayesi ile hitap ettiği zümrenin sosyal ve kültürel yapısını büyük oranda ortaya koymaktadır. Bir Türk mutasavvıfı olarak Ahmed Yesevî'nin İslâmiyet'in esaslarını ve tasavvufun inceliklerini, sade bir dille herkesin anlayacağı bir tarzda ifade edip yorumlayışı, hikmet tarzını doğurmuş ve Ahmed Yesevî'yi takip eden Yesevî dervişleri aracılığıyla bu tarz gelenek halini almıştır.⁸⁷

Ahmed Yesevî'nin elde mevcut hikmetlerinden hareketle söz konusu hikmetlerin gayesinin, “İslâm dinine henüz yeni girmiş veya bu dini daha kabul etmemiş Türkler'e İslâmiyet'in esaslarını, şeriat ahkâmını ve Ehl-i Sünnet akidesini öğretmek, Yeseviyye tarikatı müridlerine tasavvufun inceliklerini, tarikatın âdâb ve erkânını telkin etmek olduğu, dolayısıyla hikmetlerin muhtevasının İslâmiyet, Türkistan'daki tasavvuf, Yesevîliğe ait âdetler ve erkândan oluştuğu; ayrıca bazı hikmetlerde amelî ahlâk ve sosyal aksaklıklar üzerinde durulduğuna”⁸⁸ işaret edilmektedir. Nitekim *Hikmet*lerde işlenen, dervişliğin faziletlerine dair methiyeler, sonunda dînî-ahlakî neticeler çıkarılmış meşhur İslâm menkıbeleri, Hz. Peygamber'e⁸⁹ ve büyük

⁸⁵ Hayati Bice, “Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî'nin Hayatı, Eseri ve Etkileri”, *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, 4-8 Kasım 2013 Eskişehir, Bildiri Kitabı* (Eskişehir: 2014), 460.

⁸⁶ Kemal Eraslan, *Ahmed-i Yesevî Divân-ı Hikmet Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 27; Hayati Bice “Giriş”, *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, haz. Hayati Bice (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019), 17-18. Ayrıca bkz. Kemal Eraslan, “Divân-ı Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/429; Begali Kasimov, “Taşkent Şarkiyat Fondunda Ahmet Yesevi Kitapları”, *Milletlerarası Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri (26-27 Eylül 1991, Ankara)* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 55-60.

⁸⁷ Eraslan, “Divân-ı Hikmet”, 429.

⁸⁸ Eraslan, “Divân-ı Hikmet”, 429.

⁸⁹ Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde Hz. Muhammed (s.a.v) tasavvuru, sevgisi, hadislere ve sünnete yaklaşım konularında bkz. Ahmet Yıldırım, *Hoca Ahmed Yesevî'nin Hadis Kültürü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 100-2013.

İslâm mutasavvıflarına ait parçalar, dünya halinden şikâyet ve kıyamet gününün yaklaştığını ihtar maksadıyla yazılmış zâhidâne şikâyetler, cennet ve özellikle cehennem hallerini anlatan destanlar söz konusu muhtevayı açıkça göstermektedir.⁹⁰

Türk edebiyatında tasavvufi şiir geleneğinin erken dönem ve ilk örneklerinden olan hikmetler, ilk dönemlerden günümüze makam ile söylenegelmiş, bu durum tasavvufi irşatta önemli bir işlev görmüş; bunun yanı sıra geniş bir çevreye yayılan, yayıldıkları bölgelerde ezberlenen ve yazıya geçirilen hikmetler çok geniş bir coğrafyanın dinî sosyokültürel hayatında önemli roller üstlenmiştir.⁹¹ Doğu Türkistan'da bugün dahi hikmetleri ezbere okuyan Yesevî Han'ların varlığı fazla söze hacet bırakmamaktadır.⁹²

Ahmed Yesevî'nin "hikmet felsefesi, suretlerin ötesindeki manayı öğretmeyi esas almıştır. Varlığı gerçek manada bilmek, onun mahiyetini ve varlık sebebini bilmekle mümkündür. Dolayısıyla "niçin?" sorusuna cevap bulma işlevi gören hikmet, inancın ve amellerin metafizik ve ruhanî boyutunu; yapılanların anlam ve amacını ortaya koymaktadır. Neden yahut niçin sorusunu cevaplamadan yapılan hiçbir eylemin anlamlı hale gelmesi mümkün değildir. Hükümler, kurallar, emir ve yasaklar, varlık sebebini hükmün ötesindeki hikmetten almaktadır. Hoca Ahmed Yesevî de zaman ile mekânı, insan ile evreni metafizik bir bütünlük içinde ele alan zahir ile batının, mana ile suretin, hüküm ile hikmetin ancak doğru bir ontolojik ve epistemik çerçevede ele alındığı zaman insanı hakikate ve kurtuluşa ulaştırabileceğini söylemiştir."⁹³ İlim, irfan ve amelin yanı sıra aşk, sevgi ve merhamet üzerinde önemle duran Ahmed Yesevî, tasavvufun üç yolu olan mehafet, muhabbet ve marifeti bir bütün olarak görmüş; mehafet yani Allah korkusunu, imanın başlangıcı olarak saymış; aşk-ı ilahînin tezahür ve tecellilerinden ibaret olan muhabbet, sevgi ve aşk olmadan imanın kamil olmayacağını "Aşksızların imanı yok ey dostlar..."⁹⁴ ifadeleriyle dile getirmiştir.⁹⁵

⁹⁰ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 13-14, 104-106; Eraslan, *Ahmed-i Yesevî Divân-ı Hikmet Seçmeler*, 33-34.

⁹¹ Eraslan, "Divân-ı Hikmet", 429; Bice "Giriş", 17-21.

⁹² Bice "Giriş", 18.

⁹³ Kalın, "Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet", 2-11.

⁹⁴ Eraslan, *Ahmed-i Yesevî Divân-ı Hikmet Seçmeler*, 84; Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, haz. Hayati Bice (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019), 135.

⁹⁵ Kalın, "Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet", 8.

Bu araştırma kapsamında gerek tasavvuftaki gerek Yesevîlik'teki çerçevenin görülüp Alevî geleneğe mensup ocaklardaki haliyle karşılaştırarak benzerliklerin ortaya konulması adına Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde doğrudan "hikmet" kelimesinin geçtiği *hikmetlerden* bazı örnekleri yine araştırmamızı teyit edecek bir şekilde tasnif edilen konulara göre yer vermek faydalı olacaktır. Ana çerçevesi Yüce Kitabımız Kur'an-ı Kerim'de geçen "hikmet" kavramı ile uyumlu olduğu görülen Yesevî gelenekteki hikmet anlayışı kapsamında; Allah'ın kâinatı yaratmasının bir hikmet olduğu, hikmetlerin ilham kaynaklı söylendiği ve Kur'an ve hadislere dayandığı,⁹⁶ hikmetin marifet ve hakikat makamına ait olduğu, gerek kâinattaki hikmetleri gerek bunları açıklayan Yesevî hikmetlerini anlamak için tasavvuf yoluna intisap etmek gerektiği hususlarındaki bazı örnekler konumuzun daha net ortaya konulmasına katkı sağlamaktadır:

4.1. Allah'ın Yaratması Hikmetledir

"Hikmet ile o yokluktan var eyledi / On sekiz bin cümle âlem hayrandır / "Kalu bela" diyen kullar pay aldı / Sükût eden kulların dini virandır"⁹⁷

4.2. Hikmetler İlham Kaynaklıdır

"Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip / Talep edenlere inci, cevher saçtım ben işte / Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup / "İkinci defter" in sözlerini açtım ben işte"⁹⁸

"Sekizimde sekiz yandan yol açıldı / "Hikmet söyle!" diye başıma nur saçıldı/ Allah'a hamdolsun, pir-i kâmil mey içirdi / O nedenle altmış üçte girdim yere"⁹⁹

"Otuz dörtte âlim olup arif oldum; "Hikmet söyle!" dedi Rabb'im, söyler oldum; Kırklar ile şarap içtim, yoldaş oldum; İç ve dışım Hak nuruyla doldu dostlar"¹⁰⁰

⁹⁶ Ömer Faruk Teber, "Bektaşî Geleneğinde Kur'an ve Sünnet Merkezli Değerler", *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası 19-21 Haziran 2014 Erzurum -Tebliğler-* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 3/141-149.

⁹⁷ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 95.

⁹⁸ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 31.

⁹⁹ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 40.

¹⁰⁰ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 48.

“Ya İlah’ım, hamdın ile hikmet söyledim / Zatı ulu Rabb’im, sığınıp geldim sana / Tövbe kılıp günahımdan korkup döndüm / Zatı ulu Rabb’im, sığınıp geldim sana”¹⁰¹

4.3. Hikmetler Kur’an ve Hadisin Açıklamasıdır

“Benim hikmetlerim hadis hazinesidir / Kişi pay götürmese bil habistir

Benim hikmetlerim Sübhan’ın fermanı / Okuyup bilsen hepsi Kur’an’ın anlamı”¹⁰²

“Allah’ım sözünden çıkan bu hikmet / İştene yağar rahmet yağmuru”¹⁰³

4.4. Hikmet Marifet ve Hakikat Makamının Konusudur

“Rivayettir şeriat, hikmettir hakikat / Mücevherdir tarikat, âşıklara münasip / Alem halkı yığıldı, Mansur deyip feryat eyledi / Mansur’un dostları kaldı orada ağlaşıp”¹⁰⁴

“Kul Hoca Ahmet bu hikmeti kime söyledin / Arifim diye ahaliye okuyup yaydın / Tesir eylemez âlimlere söylediğin öğüdün / Arif o kişidir beden ülkesini viran eyler”¹⁰⁵

4.5. Gerek Hikmeti Gerek Hikmetleri Kavrayabilmek İçin Tasavvufa Yoluna Girmek Gereklidir

“Mümin değil, hikmet işitip ağlamıyor / Erenlerin söylediği sözü dinlemiyor / Ayet ile hadis, Kur’an’ı anlamıyor / Bu rivayeti arş üstünde gördüm ben işte”¹⁰⁶

“Hangi talip hikmetimi tutsa aziz / Nereye ulaşırsa başı aziz / sözü leziz, Yahşi sözü anlayamaz her terbiyesiz / O sebepten arifi izleyip yürüdüm ben işte”¹⁰⁷

“Cahillere değil sözüm, dolu hikmet / İnsanım deyip belini bağlar, hani himmet? / Dünya için birbirine eylemez şefkat / Zalimlere esir olup öldüm ben işte”¹⁰⁸

¹⁰¹ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 50.

¹⁰² *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 236.

¹⁰³ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 241.

¹⁰⁴ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 105.

¹⁰⁵ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 191.

¹⁰⁶ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 43.

¹⁰⁷ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 67.

¹⁰⁸ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 77.

“Kul Hoca Ahmet, bu hikmeti nasıl söyledin? / Bir harfini bilmeden özünü halka duyurdun / Doğru yollardan batıl yola çıksa yandın / Korku-tehdit içre nasıl etmek gerek?”¹⁰⁹

“Hikmet iştirip ağlamayan âdem değil / Gönlü katı, gözü onun nemli değil / Kuşkusuz bilin, dini onun sağlam değil / Kan ağla, gözünün yaşını deva kılsın”¹¹⁰

“Hikmet okuyup ihlas kılıp yola giren / İyilerin izini izleyip dua alan / Heveskârlar âşığıım deyip yolda kalan / Dergâhında Rabb'im kabul kılar mı ki?”¹¹¹

“Kul Hoca Ahmet inci gibi hikmet söyledi / Erenlere hizmet eyleyip nazar buldu / Doksan dokuz bin hikmet deyip destan eyledi / Destan eyleyip cennet bahçesi içine yürümek için”¹¹²

“Ey âşık, gece gündüz Hakk'ı ara / Zahir yürüyüp batımında arşı gözle / Hikmet okuyup ayet hadis sözünü söyle / Hazan benzeri kızıl yüzü solmaz olur”¹¹³

“Sırrı ile söylerler, dile hikmet dizerler / Aşk ile can gezerler rengi sarı dervişler”¹¹⁴

“Hikmetimden nasip alan göze sürsün / İhlas ile göze sürüp cemal görsün / Şartı odur riyazete boyun sunsun / Canlar geçip sevgiliyi gördüm ben işte”¹¹⁵

“Kul Hoca Ahmet erenlerini yâd eyleyip / Hikmet söyleyip iş bu sözü kıldı beyan / Dinleyiniz iş bu sözü bütün dostlar / Yalan sözü cemaate yaymaz olur”¹¹⁶

5. Alevî Gelenekte Hikmet

Alevî nitelemeli geleneğe mensup ocaklarda hikmet anlayışını ortaya koymaya çalışan bu araştırmada konuyu, Tasavvuf ve Yesevîlik'te hikmet anlayışı hususunda yukarıda yer verilen genel çerçevede doğrultusunda gelenek mensupları tarafından söylenen deyiş/nefesler bağlamında ele almak yerinde olacaktır. Ocak mensubu diğer bir deyişle ocakzâde pîr, mürşid ya da ozanlar tarafından özellikle tasavvuf ve tarikat hayatına dair konular hakkında dile getirilen

¹⁰⁹ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 108.

¹¹⁰ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 119.

¹¹¹ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 130.

¹¹² *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 134.

¹¹³ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 147.

¹¹⁴ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 154.

¹¹⁵ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 158.

¹¹⁶ *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, 178.

hususları ortaya koyan şiirler geleneğe “ayet, deme, deyiş, nefes, nuktuk vb.” olarak isimlendirilmektedir.¹¹⁷ Bu isimlendirme hususunda birkaç noktaya işaret etmekte fayda vardır:

Birincisi aynı şeyin farklı şekilde isimlendirilmesinde temel neden Alevî ismi altında değerlendirilen gelenek mensubu toplulukların farklı ocaklara mensup olmasıdır. Nitekim nefes isimlendirmesinin daha çok Bektaşî geleneğe mensup ocaklarda; deme ve deyiş adlandırmasının ise Erdebil Sûfiyân Süreği (Kızılbaş) geleneğe mensup ocaklarda kullanıldığı bilinmektedir.¹¹⁸ Bu durumun ise söz konusu ocakların Anadolu ve civar coğrafyasında yerleşik hayata geçiş süreç ve olguları, yerleştikleri bölgeler, siyasi otorite ile ilişkileri (Osmanlı, Safevî), ocakların merkezi tekkeler ve birbirleriyle ilişkileri, yerleşip yaşadıkları bölgelerde dinî sosyokültürel hayat bağlamındaki yerleşik kabuller gibi farklı etkenlere bağlı olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Hacı Bektaş Tekkesi etrafında teşkilatlanan Anadolu ve civar coğrafyasındaki Bektâşî Tekkelerinin özellikle Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ve daha çok şehirlerde teşkilatlanmasının Bektaşî geleneğinin dilini, kurumsal yapısını, hatta cem erkânı esnasında kullanılan müzik aletlerinin durumunu dahi şekillendirdiği hususu son derece önemlidir.¹¹⁹

¹¹⁷ İsmail Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 1/ 24; Yusuf Ziya Yörükân, *Alevi-Bektaşî ve Tahtacı Nefesleri*, der. Turhan Yörükân, erişim: 16 Ekim 2019. https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/alevi-bektasi-tahtaci_nefesleri.pdf, 5-11; Ahmet Taşğın, “Ayetten Nefese: Alevi-Bektaşî Edebiyatının Dönüşümü”, *Alevi-Bektaşî Edebiyat Sempozyumu Yol* 18, 31-32.

¹¹⁸ Söz gelimi Yörükân’ın çalışmasında yer verilen şiir/metinlerin kimine nefes kimine deyiş denmesi; nefes ismi verilen metinler hakkındaki bibliyografik bilgilerde bunların Bektaşî olduklarının belirtilmesi işaret edilen bu durumu tekit etmektedir. Yörükân, *Alevi-Bektaşî ve Tahtacı Nefesleri*, 5-11; Nuri Özcan, “Bektaşî Müsikisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/371; Melih Duygulu, “Deyiş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/263; Süleyman Uludağ, “Nefes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/522.

¹¹⁹ Üçer, “Ocak Sisteminin Dikkate Alınmasının Önemi”, 385-386. Şehirlerde icra edilen Bektaşî âyinlerinde saz veya kopuzun yanında kudüm, tambur, çalpala gibi aletlerin de kullanılması bu konuya güzel bir örnektir. Şehirlerde icra edilen Bektaşî âyinlerinde saz veya kopuzun yanında kudüm, tambur, çalpala gibi aletlerin de kullanılması bu konuya güzel bir örnektir. Abdülkadir Sezgin, *Sosyolojik Açıdan Alevilik-Bektaşilik* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 89.

İkincisi konumuzu daha da yakından ilgilendiren söz konusu şiirlere/metinlere ayet denilmesi hususudur. Zira söz konusu şiirlere/metinlere ayet denilmesinin sebeplerinden biri, gelenek mensuplarınca bunların *ilham ile söylenmiş olduklarının* kabul edilmesidir. Bu konuda özellikle erkân içinde/cem âyinlerinde bağlama ya da diğer sazlar eşliğinde okunarak cemlerin gerçekleştirildiği bu şiir metinlerinin (deyişler/nefesler) “*ayet*” olarak adlandırılmasında farklı yaklaşımların sergilendiği görülmektedir. “Bunlardan ilkinde göre, söz konusu deyişler Kur’an’daki konulardan bahsetmiş olmaları, Kur’an’dan esinlenerek söylenmeleri ya da bunların her birinin bir çeşit Kur’an tefsiri olması sebebiyle’ bu şekilde isimlendirilmektedir. İkincisine göre ise, bu deyişlerin ‘ayet’ olarak isimlendirilmesi, ‘bunların doğrudan Allah’ın ilhamı ile olması dolayısıyladır.’ İlham ile söylendikleri için, Allah’ın ayetlerle gerçekleştirmek istediği murad deyişlerle de sağlanmaktadır.”¹²⁰

Tasavvuftaki *dört kapı kırk makam* ilkesini benimseyen Alevî nitelemeli gelenekte, tasavvuftaki “bu prensibin gereklerini yerine getiren herkesin velâyet payesini alabileceği” şeklindeki genel görüşten farklı olarak, meselenin sadece Ehl-i Beyt ruhu taşıyan kişilere hasredilmesi, bunların tasavvuf anlayışları ve tarikat hayatı uygulamalarının yukarıda işaret edildiği üzere “bir nevi boy, soy, aşiret hayatına göre şekillenen sosyal hayatlarına göre oluşturdukları” hususu ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Alevî gelenekteki bu anlayışa göre, ilham ve keşfe muhatap olabilmek için öncelikle Ehl-i Beyt ruhu taşımış olmak gerekmektedir. Bu da ancak söz konusu ruhun taşıyıcısı olan On İki İmam’ın soyundan gelmekle mümkündür. Her bir ocakzâdenin On İki İmam özellikle de Hz. Hüseyin’in soyundan gelip “*seyyid*” oldukları şeklindeki genel kabul, ilham ve keşf anlayışı ve deyişlerle ilgili çizilen çerçeveyi teyit etmektedir. Nitekim Dedelerin sözleri, duaları, gülbanklar ya da ozanların deyişlerinde -gelenekte Ehl-i Beyt soyundan oldukları kabul edilen mürşid, pîr ya da ozanların özellikle isimleri geçtiğinde- önce sağ elin göğse götürülüp sonra yine sağ el işaret parmağının ağza götürülerek hafifçe öpülmesi suretiyle yapılan niyaz da, bir taraftan söylenenlerin gerçek olduğunu diğer taraftan bunların iham ve keşf ile söylendiklerini “kabul ve tasdik” anlamını taşımaktadır.¹²¹

¹²⁰ Üçer, *Geleneksel Alevîlik*, 30-31.

¹²¹ Üçer, *Geleneksel Alevîlik*, 259, 354.

Deyiş/ nefeslerin Yesevî gelenekteki hikmetler ile şekil olarak benzerliğinin¹²² yanı sıra İslamiyet'in esaslarını daha çok tasavvuf ve tarikat hayatı bağlamında ele almaları nedeniyle muhteva olarak da birbirine benzeşeceği muhakkaktır.¹²³ Bununla birlikte deyiş/ nefeslerde başta Allah Teâlâ'nın varlığı, birliği, eşsizliği, sıfatları, Esmâü'l-Hüsnâ, tecellisi, lütfu, vahyi, ilhamı vb.; meleklerle iman gereği melekler ve görevleri vb.; kitaplara iman gereği, kutsal kitaplar, Kur'an, Kur'an'a iman etmenin ve uymanın gereği, bazı Kur'an sureleri ve ayetlerinin faziletleri, yedullah ayeti gibi tasavvuf tarihinde çokça kullanılan ayetler vb.; peygamberlere iman gereği, bazı peygamberler ve hasletleri, Hz. Muhammed Mustafa'nın son peygamber olduğu, gül ile remz edilmesi, kendisinin bazı hasletleri, miracının hak oluşu, şefaah sahibi olması vb.; ahiretin varlığı, iman etmenin gereği, ecel, kabir, mahşer, arasat, mizan, sırat, cennet ve cehennem vb.; kader ve kazaya iman, ezelde yazılan yazı, alın yazısı, rızık, nasip, takdir, tedbir gibi iman esaslarını ilgilendiren pek çok konunun yanı sıra Hakk, Muhammed, Ali anlayışı, velâyet, Ehl-i Beyt kabulleri, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hüseyin başta olmak üzere On İki İmam, tevellâ ve teberrâ gibi temel kabuller; namaz (farz, sünnet ve vacip namazlar), oruç (Muharrem ve matem), hac (Kabe ve gönül hacı), kurban gibi ibadetler; dört kapı kırk makam, niyaz, eline, diline, beline sahip olma ana ilkesiyle beraber dört kapı kırk makamda da yer verilen pek çok ahlakî ilke ile birlikte yürütülmesi gereken zikir (tevhid) niyaza, çerağ uyarımadan sakka hizmetine pek çok âdâb ve erkân; muhasiplik, dedelik (mürşid, pîr), dergâh gibi kurumsal yapılar ile şeriat, tarikat, marifet, hakikat, zikir, ikrâr, muhabbet, tevbe-istiğfar, insan-ı kâmil, küntü kenz sırrı, elest bezmi, levlâke sırrı, men arefe sırrı, ilm-i ledün, didâr/cemâl görmek, ikrâr, on sekiz bin alem gibi tasavvuf kavramları ve kabullerinin yer aldığı bir muhteva söz konusudur.¹²⁴

¹²² Özdemir, "Alevi-Bektaşî Yolunda Ahmet Yesevî'nin Yeri", 1089-1093.

¹²³ Tasavvuf ve tarikat hayatının bazı dört kapı kırk makam gibi esasları ve zikir, fikir, sabır, şükür gibi bazı kavram ve ilkeleri hakkındaki benzerliklerle ilgili olarak bkz. Necdet Kurt, "Alevî Deyişlerindeki Yesevî Öğretileri ve Hikmetleri" *Alevîlik Araştırmaları Dergisi* 12 (2016), 302-309.

¹²⁴ Üçer, *Alevî Ocakları ve Grupları*, 215-414.

Bu çalışmada farklı ocak mensupları tarafından söylenen deyiş/nefeslerde doğrudan hikmet kelimesinin geçtiği ifadelerden hareketle konu bazlı bir tasnif yapılarak bir çerçeve ortaya koymaya gayret edilecektir.¹²⁵

5.1. Kâinâtın ve İnsanın Yaratılışında Allah'ın Hikmeti, Bunun Farkına Varma Sorumluluğu ve Bunun Tasavvuf Yolu ile Kavranacağı

“Cümle alem zat imiş / Derya-yı hikmet imiş / Hakk- ıla vuslat imiş / La ilahe illallah” (Kaygusuz Abdal)¹²⁶

“Kirpiğin kaşınla zülfündür yedi / Yer yedi vü gök yedi sende yedi / Ne sebebden haftanın adı yedi / Bunda hikmet var durur Mushaf yedi” (Seyyid Nesimi)¹²⁷

“Mazhar- 1 Hak kendedür ol ayn- 1 zat / Bakasın öz hikmetidür her taraf” (Kalender Çelebi)¹²⁸

“Hakk'ın hikmetine hışmına bakıp / Daim esiriyip coş deli gönül / Kemâl ehli ile aşına çıkıp / Sakın böyle gezme boş deli gönül” (Aşıkî)¹²⁹

“İlhami halini düşün bir söyle / Dünyaya gelmekten maksat ne böyle / Hakk'ın hikmetine çok şükür eyle / İhmale düşüp de az etme gönül” (İlhamî)¹³⁰

“Aşk ile Feyziya metheder bir can / Gözleri mahmur afet-i devran / Bir peri suretli değildir insan / Böyle bir hikmet-i Rahmana yandım” (Feyzullah Çelebi)¹³¹

“Her bir şeye kudretin var / Akla sığmaz hikmetin var / Yetmiş iki milletin var / Sen Hallak-ı Künfekânsın” (Harabî)¹³²

¹²⁵ Bu çalışmaya esas olan veriler için şiir antolojilerini tarayarak yardımlarını esirgemeyen Kıymetli Öğrencilerim Büşra Koçak, Hatice Arıcı, Kamer Nur Alagözoğlu, Sevinç Tamaç, Efe Mücahit Çıtak, Feyza Nur Özel, Mesude Nur Çolakeroğlu, Zeynep Özata ve Oğuzhan Fatih Ağlamaz'a çok teşekkür ediyorum.

¹²⁶ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/226.

¹²⁷ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/394.

¹²⁸ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 2/30.

¹²⁹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/67.

¹³⁰ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/309.

¹³¹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/382.

¹³² Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/529.

“Hikmet-i Yazdan’a karışmak muhal / Bazı nisa eyler bazı da rical / Bu kaçınıcı kemâl kaçınıcı zeval / Bir Mansur’um kaç dar oldu kim bilir?” (Aşık Gufrani)¹³³

5.2. Kâinâtın Düzenindeki Sebep-Sonuç İlişkisi

“Ne hikmet ki doğdu bedir içinde / Görünür mahi hilal Allah Allah”¹³⁴

5.3. Peygamberliğin ve Mucizelerin İlahî Bir Hikmet Olduğu

“İsinin aslın bilen Meryem’dedir / Hem Süleyman hikmeti Hatem’dedir / On sekiz bin alemin sırrın bilen / Ve lekad kerrame beni Adem’dedir” (Seyyid Nesimi)¹³⁵

“Akla fikre sığmaz hikmeti Settar / Hak dostun bilmedi Nemrudu ayyar / Halil İbrahim’e gülzar oldu nar / Hak böyle buyurdu emr ü fermanı” (Mir’ari)¹³⁶

“Yusuf gibi Mısır elinde bir zaman / Cah içinde halim oldu pek yaman / Çok hikmet geçirdi bu çarhı devran / Cümlenin üstüne sultan olansın” (Esiri Baba)¹³⁷

“Cihan ehline ta esrar-ı ilmün kalmaya mahfi / Kılupdur hikmetün küffar içinde enbiya peyda” (Fuzûlî)¹³⁸

5.4. Lafızların Arkasındaki Mananın Esas Olduğu

“Bir teselli bâbına muhtaçlığım var müşkülüm / Halleder bir lafzı mana yok ne bilmem hikmeti” (Everekli Seyranî)¹³⁹

5.5. Dünyanın Sonlu Olmasının Hikmetinin Ariflerce Bilineceği

“Beyhude işlerin terkeyle mutlak / Küllü men aleyha fan dedi Hak / Cihan baki değil hikmetine bak / Bu bir söz arife bahane yeter” (Türabi)¹⁴⁰

¹³³ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/610.

¹³⁴ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/56.

¹³⁵ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/382.

¹³⁶ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/351.

¹³⁷ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/476.

¹³⁸ Hasibe Mazıoğlu, *Fuzûlî ve Türkçe Divanı’ndan Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 62.

¹³⁹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/119.

¹⁴⁰ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/162.

5.6. Bazı Olumsuzlukların İbret İçin Allah'ın Hikmetiyle Gerçekleştiği

“Şeyhin şenaati buldu iştihar / Hale geldi agâh oldu sıgar u kibar / Oldu ta vasılı sem'i şehriyar / Ne lütfetti gör hikmeti Mennani” (Hatifi)¹⁴¹

“Cemâli gözüme görünür gurbet / Erenlerden olsun mühibbe himmet / Ben giderim sen ağlarsın ne hikmet / Kıyamete kadar unutmam Sıtkı” (Cemâlettin Çelebi)¹⁴²

5.7. Vahdet-i Vücut, Tecellî vb. Bazı Tasavvufî Telakkiler

“Ademdedir külli hal / İlm ü hikmet güft il kal / Adem katında alem / Dane- i haşhaş” değil (Kaygusuz Abdal)¹⁴³

“Ömrüm ahir oldu gurbette mevlâ / Ruhuma verdiğin himmete şükür / Kuşe-i hanlarda bi-kesim amma / Tecelli babında hikmete şükür” (Gerdeli Figani)¹⁴⁴

“Hak arzu etti yere göğe emanet / Tahammül edemedi eşya tamam / İnsan kabul etti gördü çok hikmet / Ol Hallâk u cihan kula gizlendi” (Fedâyi Baba)¹⁴⁵

5.8. Hz. Ali'nin ve Evliyânın Hikmetin Sırrını Bildiği Kabulü

“İlim-i hikmet sırr-ı vahdet noktadır dedi selef / Noktadır nur-i hakikat mir-i taht-ı Men aref / Taht-ı bada noktayım dedi Ali Şah-ı Necef / Ba-i Bismillah-i Rahman Şah-ı Merdan noktadır” (Kasımı)¹⁴⁶

“Cemâlin isterim cennet içinde / Ricamız kabul et rahmet içinde / Yedi derya ilm-i hikmet içinde / İledüp bizi bir sözden ya Ali”

Noksani yanuptur aşkın narına / İntizar var ire Hakk didarına / Aşıkların sadıkların nuruna / Yetiştir yakında tezden ya Ali” (Noksani)¹⁴⁷

¹⁴¹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/200.

¹⁴² Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/541.

¹⁴³ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/228.

¹⁴⁴ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/100.

¹⁴⁵ Abdullah Çelebi, *Amasyalı Fedâyî Baba Divanı* (İstanbul: Can Yayınları, 1991), 252. Bu deyişin “Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.” meâlindeki Ahzâb suresinin 72. ayet-i kerimesiyle ilgili olduğu hakkında bkz. Cafer Özdemir, “Hak Âşığı Amasyalı Fedâî Baba ve Tasavvuf Kültürü”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 83 (2017), 144.

¹⁴⁶ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/66.

¹⁴⁷ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/243.

“Uzleti Baba kaloldu, hikmeti sır ile doldu / Azbî nasihatle buldu, Hacı Bektaş meydanında” (Uzleti Baba)¹⁴⁸

“Kendi bilir ismi bin bir okunur Rabb-ı Celil / Kimse bilmez sırr-ı hikmet lâ fetâ illâ Ali” (Şem’î)¹⁴⁹

“Ali’dir Şah Taki vü bâ Naki hem / Ali’dir hikmeti var evliyanın” (Bosnavi)¹⁵⁰

“Ali Yasin vel Kur’an kitab-ı natık-ı hikmet / Ali’dir suhuf-i İbrahim Ali’dir dört kalamullah” (Ecri)¹⁵¹

“Sen Ali sırrısın hikmetin yete / Fatıma kızındır Muhammed Ata / Anları ayırmak gene bir hata / Medet pîrim imdat eyle talibe” (Kul Himmet)¹⁵²

5.9. Hikmeti Allah’ın Vereceği, Tasavvuf Yoluyla Elde Edileceği ve Bunun İçin Gerekli Çabayı Göstermek Gerekliği

“Senden sana varır yolum / Senden seni söyler dilim / İlle sana ermez elim / Ne hikmettir şaştım buna” (Yunus Emre)¹⁵³

“Bu ah ile bu zar ile / Bu hikmeti kim ne bile / Bilse dahi gelmez dile / Tuttum yüzüm senden yana” (Yunus Emre)¹⁵⁴

“Hamza’yı Kaftan aşırın / Elin ayağın şaşırın / Çokları tahttan düşüren / Hikmet ıssı sultan benim” (Yunus Emre)¹⁵⁵

“Oldur bana benden yakın / Hikmet bilen buldu / Hakkın okuyup hikmetin ilmin / Lokman olayım bir zaman” (Yunus Emre)¹⁵⁶

“Er didüğün kuşıdı hikmeti okuşıdı / İki cihan arifi bundan ibaret” (Said Emre)¹⁵⁷

“Elifi tac-ı dal olmuş başında nur-i Yekta’dan / Beyan-ı sırr-ı hikmettir eder tefhim kamu dana” (Sadık Abdal)¹⁵⁸

¹⁴⁸ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/269.

¹⁴⁹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/135.

¹⁵⁰ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/219.

¹⁵¹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/255.

¹⁵² İbrahim Arslanoğlu, *Kul Himmet* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 9.

¹⁵³ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/96.

¹⁵⁴ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/96.

¹⁵⁵ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/109.

¹⁵⁶ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/115.

¹⁵⁷ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/195.

¹⁵⁸ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 1/407.

“Bu ilm- i hikmeti bilenler vardır / Bilmeyen beyhude bundan ne alır / Benim gibi şaşkın adam ne olur / İnciyi, mercanı düzdüren vardır

İnci, mercan, lülü, güher takınır / Kıymetin bilenler alır, şavkınır / Hakikatta bin bir kelam okunur / Bu ilm- i hikmeti yazdıran vardır”¹⁵⁹ (Pir Sultan Abdal)

“Kısmet verip çevre çevre yeldirdi / Bilmediğim hikmetlere daldırdı / Çekip ayrılığın okun doldurdu / Ya eceldir, ya didardır, ya nasip

“Pir Sultan Abdal' im der ki vardığım / Ulu dergahıdır yüzler sürdüğüm / Bilmediğim hikmetleri bildiğim / Ya eceldir, ya didardır, ya nasip (/Pir Sultan Abdal)¹⁶⁰

“Yedi derya hikmetinden / Behre olan anlamaz / İlm-ü ledün manasını / Ahmak olan anlamaz” (Virani Abdal)¹⁶¹

“Gece gündüz aşık olup isteyen / İstedğin sende görebilürsen / Hakkın hikmetine bir nazar eyle / Ger teselli bulup durabilürsen” (Kul Adil)¹⁶²

“Yedi deniz muhabbetin bahri umman anlamaz / İlm-i hikmet maddenini ahmak olan anlamaz / Küntü kenzen ders okutsan cahil olan anlamaz / Gözü kör kulağı sağır bi basiran anlamaz” (Kul Budala)¹⁶³

“Ol ilm - i hikmetten haber almıyan / Götürdüler dilra seni ne minnet / Gülün goncanın kadrin bilmeyen / Ahırını karışır kara ne minnet”¹⁶⁴

“Meşrebine bunca hikmet vermedin ruhsat ile / Zerrece aman mı verdin sana ram olan kula / Hamdullah bilmez ki cürmünü istiğfar kıla / Gözlerimden kanlı yaşlar döktüğüm müdür suçum” (Hamdullah)¹⁶⁵

¹⁵⁹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 2/253.

¹⁶⁰ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 2/276. Pir Sultan Abdal'ın bu meyandaki diğer bir deyişi şu şekildedir: Hani bizim ile gezen erenler / Zâhir bâtın hikmetine erenler / Şefaâtçim kimdir diye soranlar / Hak Muhammet Ali görürür”. Cahit Öztelli, *Pir Sultan Abdal Bütün Şiirleri* (İstanbul: Özgür Yayınları, 1989), 242.

¹⁶¹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 2/466.

¹⁶² Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 2/585.

¹⁶³ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/110.

¹⁶⁴ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/138.

¹⁶⁵ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/200.

“Kurgusu Hak ama çoğumuş ozan / Şah-ı Merdan Ali yazıp da bozan / Tevilin çok imiş bu nasıl düzen / Hikmetine akıl ermeden gel gel” (Derviş Mehemmed)¹⁶⁶

“Kabil-i baran-ı feyz oldunsa sahralar gibi / Bahr-ı hikmet mevc urur gönlünde deryalar gibi” (Fenni)¹⁶⁷

“Mekteb-i irfan olalı hikmet-i kübra okuruz / Tarik-i erkân olalı Allemel-esma okuruz” (Remzi)¹⁶⁸

“Pirler huzurunda demler içildi / Kudret hazinesi anda açıldı / O meydanda lâl ü gevher saçıldı / Erenler halidir hikmetimiz var” (Genci)¹⁶⁹

“Genci Abdal okur ilm-i hikmetten / Aşkın cuş eyledi bahr-i kudretten / Tanrı'nın aslanı / Ali'm gel yetiş” (Genci)¹⁷⁰

“Rahmi ayn-ı Cemin etti ziyaret / Kesrette muhabbet gördüm hakikat / Heman tarih çıktı nerede hikmet / Erkânında dürlü nişanı gördüm” (Rahmi)¹⁷¹

“Çalış bu girdabın çık karasına / Derman da gizlenir dert arasına / Merhem mi sarılır aşk yarasına / Bu ilm-i hikmeti Lokman'dan aldım” (Mir'ati)¹⁷²

“Ayak üsdü kalkdı server / Oldu gönlü gözü Enver / Sır ile oldu münevver / Dedi bu hikmet ilahi” (Feyzullah Çelebi)¹⁷³

“Müminin gönlüdür Tanrı'nın tahtı / Rehberdir açılır talibin bahtı / Veysel'de Düldül'ün nalını çaktı / Hikmeti mihtadır nalda ne vardır” (Feryadi)¹⁷⁴

“Huzurunda niyaz eyleyip duran / Bahtiyardır eden secde-i Rahman / Safa-yi nazarı buldurur derman / Hikmet-i Lokman'ı Karyağdı Baba” (Hafız Baba)¹⁷⁵

¹⁶⁶ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 3/439.

¹⁶⁷ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/226.

¹⁶⁸ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/250.

¹⁶⁹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/282.

¹⁷⁰ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/285.

¹⁷¹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/295.

¹⁷² Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/349.

¹⁷³ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/385.

¹⁷⁴ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/425.

¹⁷⁵ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/449.

“Hizmet et gerçeğe ademi zata / Sıtk ile eresin sırra hikmete / Hurriler gilmanlar destinden tuta / Ebet görmeyesin narı mizanı” (Esiri Baba)¹⁷⁶

“Cemalin görmeye överim gayet / Her hazretinden dilerim himmet / Murtaza’dan doğru bu ilm-i hikmet / Muhammed başında tacı yazdılar” (Esiri Baba)¹⁷⁷

“Her can fehmedemez cism-i vahdetin / Varıp bir kâminden almaz ibretin / Er olanlar bildi Hakkın hikmetin / Gafiller dünyada efsane gitti” (Aşık Sıtkı Baba)¹⁷⁸

“Biatı bildirir aşıkamız / Yedullah babında muhibbanımız / Hikmetullah söyler arifanımız / Kuş dilin fehmeder imranımız var” (Aşık Sıtkı Baba)¹⁷⁹

“Eriştim kırklara sırr-ı vahdetten / Se bakım verdim ilm-i hikmetten / Varıp okumadım gayrı mektepten / Dost yüzünde ummül Kuranı buldum” (Aşık Sıtkı Baba)¹⁸⁰

Konunun deyiş/nefeslerdeki çerçevesi genel hatlarıyla ortaya konulup bu kısım tamamlanırken Alevî geleneğe mensup ocaklarda evliyadan kabul edilip muteber görülen bazı ermiş/velilere ait vilâyetnâmelerde, deyiş/nefeslerdeki tabloyu teyit eden bazı kayıtların olduğu ayrıca vurgulanmalıdır. Sözelimi Abdal Musa Vilâyetnâmesi’nde “Allah Teâlâ’nın her işinde bir hikmet olduğu”¹⁸¹; Koyun Baba Vilâyetnâmesinde “Koyun Baba’nın yılanlar ile konuşarak göstermiş olduğu kerâmete bağlı yılanların kendisine gösterdiği sevgi ve bağlılığın bir hikmet olduğu”,¹⁸² Seyit Ali Sultan Vilâyetnâmesi’nde “kuşatılan bir kalenin; Seyyid Ali Sultan’ın –kerâmeti sonucu- bir işareti ile kaleye gökten yağmur gibi düşen ateşlere bağlı olarak fethedilmesi ve bu kerâmetin Allah Teâlâ’nın hikmeti ile gerçekleşmiş olduğu”,¹⁸³ Demir Baba Vilâyetnâmesi’nde “Demir Baba’nın denizde yüzüp kendisinden imdad isteyenlere yetişmesi es-

¹⁷⁶ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/461.

¹⁷⁷ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/471.

¹⁷⁸ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/570.

¹⁷⁹ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/576.

¹⁸⁰ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, 4/587.

¹⁸¹ Adil Ali Atalay, *Abdal Musa Sultan ve Velayetnamesi* (İstanbul: Can Yayınları, 1996), 91.

¹⁸² Muzaffer Doğanbaş, *Koyun Baba Velayetnamesi* (İstanbul: Dört Kapı Yayınevi, 2015), 71.

¹⁸³ Bedri Noyan, *Seyit Ali Sultan Vilayetnamesi* (Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1999), 97.

nasında elbiselerinin ıslanmaması, Demir Baba'nın kerametinin ızharı için ortamı bir dumanın basması, Demir Baba'nın 'dünya gözüyle didâr görmesin' niyazı üzerine bir kişinin gözünün perdelenmesi gibi kerâmetlerin de Allah'ın hikmeti ile gerçekleştiği¹⁸⁴ türünden kayıtlar konunun çerçevesinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada yakın zamanda daha çok Alevî kelimesi ile nitelenen; geleneksel olarak ise Ağuçan, Dede Garkın, Hacı Bektaş, Hasan Dede, Şücaaddin Veli gibi ocak isimleriyle anılan gelenek mensuplarında hikmet anlayışı incelenmiştir. Gerek silsile, gerek tasavvufî gelenek mensubiyeti gerekse ocak farklılıklarından dolayı anlamlandırma, kavramsallaştırma ve uygulamalarda farklılıklar olmakla birlikte genel olarak geleneğe kimliğini kazandıran ortak unsurların, Tasavvuf Tarihinde bir olguyu tasavvuf düşüncesi ve tarikat hayatı bağlamında ele alırken göz önünde bulundurulması gereken fikrî (vahdet-i vücûd, velâyet, marifet vb.), insanî (pîr, mürşid, şeyh/dede, halife, mürid/talib; silsile), fiilî (âdâb ve erkân/ seyr-ü sülûk, inâbe/ikrâr, zikir/tevhid) ve maddî (tekke, zâviye, dergâh vb.) ortak (fenomonolojik) unsurlara karşılık geldiği, dolayısıyla Alevî geleneğe mensup ocak ve grupların tasavvuf ve tarikat hayatı bağlamında ele alınmasının sağlıklı bir yaklaşım olacağı görülmektedir. Alevî nitelemeli gelenekte hikmet anlayışının ortaya konulması, hakkında farklı tartışmaların bulunduğu Alevî geleneğin İslam düşünce tarihindeki konumunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı açısından da son derece önemlidir. Çalışma verileri, çalışmanın "kendi içlerinde gerek silsile gerek mensup olunan tasavvuf geleneği olarak farklı olsalar da Alevî gelenek mensubu ocaklarda hikmet anlayışının, geleneğin tasavvuf karakteri ve Yesevî gelenekle irtibatı dolayısıyla genelde tasavvuf özelde Yesevî gelenekteki hikmet anlayışı ile mütenasip olacağı" şeklindeki temel hipotezini desteklemiştir.

Tasavvuf alanında hikmet genel olarak "ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi" anlamlarında kullanılmıştır. Nitekim ilk dönemlerden itibaren bu konuda görüşler beyan edilip hikmet adını taşıyan eserlerin kaleme alındığı Tasavvuf Tarihinde hikmet "kalbin ilâhî sırlara vâkıf olması; hak olanı söylemek; keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgi; asıllarına uygun olarak eşyanın mahiyeti, nitelikleri, özellikleri, hükümleri, sebep-sonuç bağlantısı, varlıklar alanındaki sıkı düzenin sırrı

¹⁸⁴ Filiz Kılıç - Tuncay Bülbül, *Demir Baba Velâyetnâmesi (İnceleme - Tenkitli Metin)* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011), 78, 80, 155.

hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilginin gereğine göre hareket etmek” gibi anlamlarda tarif edilmiş; kategorik bir şekilde ele alınarak asıl olan hikmetin peygamberler ve velilere has bir ilim olduğu; zahir/rusûm ulema ve halkın bu tür hikmetten anlamayacağı dile getirilmiş; zaman zaman ârifler üstün görülse de hikmet ile marifet aynı anlamda kullanıp hikmet sahibi olanlar/hakimler ile ârifler aynı derece kabul edilip mertebeleri de genellikle peygamberlerden sonraki en yüksek derece olarak benimsenmiş; hikmetin amelle ve çabayla kazanılıp özenle korunan çok değerli bir gizli bilgi olduğu; bu bilgiyi elde etmek için çaba göstermek ve amel etmek gerektiği üzerinde durulmuş; hikmetin kaynağı olarak açlık, sükût etmek ve ihtiyaçtan fazla konuşmamak, dünyevi kaygılardan uzak kalmak gibi hasletler şart olarak zikredilmiş; bid‘atçılarla düşüp kalkmanın hikmet sahibi olmayı engelleyeceği ifade edilmiş; hikmeti dinleyip kabul etmeyenin günahkâr, ona göre davranmayanın münafık olacağına inanılmıştır.

Buna yakın bir çerçevenin Yesevî gelenekte hikmet hususu için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim *Hikmet*lerde işlenen, dervişliğin faziletlerine dair methiyeler, sonunda dinî-ahlakî neticeler çıkarılmış meşhur İslâm menkıbeleri, Hz. Peygamber’e ve büyük İslâm mutasavvıflarına ait parçalar, dünya halinden şikayet ve kıyamet gününün yaklaştığını ihtar maksadıyla yazılmış zâhidâne şikayetler, cennet ve özellikle cehennem hallerini anlatan destanlar söz konusu muhtevayı açıkça göstermektedir. Ayrıca Ahmed Yesevî ve Yesevî dervişler tarafından söylenen hikmetlerde bizzat “hikmet” kelimesinin geçtiği kısımlarda “Allah’ın kâinatı yaratmasının bir hikmet olduğu, hikmetlerin ilham kaynaklı söylendiği ve Kur’an ve hadislere dayandığı, hikmetin marifet ve hakikat makamına ait olduğu, gerek kâinat-taki hikmetleri gerek bunları açıklayan Yesevî hikmetlerini anlamak için tasavvuf yoluna intisap etmek gerektiğine dair hususlar tasavvuf geleneğindeki hikmet anlayışı ile örtüşmektedir.

Alevî nitelemeli gelenek içinde değerlendirilen ocak mensuplarınınca söylenen deyiş/nefeslerin Yesevî gelenekteki hikmetler ile şekil olarak benzerliğinin yanı sıra İslamiyetin esaslarını daha çok tasavvuf ve tarikat hayatı bağlamında ele almaları nedeniyle muhteva olarak da birbirine benzeştiği görülmektedir. Nitekim deyiş/nefeslerde başta Allah Teâlâ’nın varlığı, birliği, eşsizliği, sıfatları, Esmâü’l-Hüsnâ, tecellisi, lütfu, vahyi, ilhamı vb.; meleklere imanın gereği melekler ve görevleri vb.; kitaplara imanın gereği, kutsal kitaplar, Kur’an, Kur’an’a iman etmenin ve uymanın gereği, bazı Kur’an sureleri ve ayetlerinin faziletleri, yedullah ayeti gibi tasavvuf tarihinde çokça kullanılan ayetler vb.; peygamberlere imanın gereği, bazı peygamberler ve hasletleri, Hz. Muhammed Mustafa’nın son peygamber olduğu, gül ile remz edilmesi, kendisinin bazı hasletleri, miracının hak oluşu, şefaath sahibi olması vb.; ahiretin varlığı, iman etmenin gereği, ecel,

kabir, mahşer, arasat, mizan, sırat, cennet ve cehennem vb.; kader ve kazaya iman, ezelde yazılan yazı, alın yazısı, rızık, nasip, takdir, tedbir gibi iman esaslarını ilgilendiren pek çok konunun yanı sıra Hakk, Muhammed, Ali anlayışı, velâyet, Ehl-i Beyt kabulleri, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hüseyin başta olmak üzere On iki İmam, tevellâ ve teberrâ gibi temel kabuller; namaz (farz, sünnet ve vacip namazlar), oruç (Muharrem ve matem), hac (Kabe ve gönül haccı), kurban gibi ibadetler; dört kapı kırk makam, niyaz, eline, diline, beline sahip olma ana ilkesiyle beraber dört kapı kırk makamda da yer verilen pek çok ahlakî ilke ile birlikte yürütülmesi gereken zikirden (tevhid) niyaza, çerağ uyarımadan sakka hizmetine pek çok âdâb ve erkân; muhasiplik, dedelik (mürşid, pîr), dergâh gibi kurumsal yapılar ile şeriat, tarikat, marifet, hakikat, zikir, ikrâr, muhabbet, tevbe-istiğfar, insan-ı kâmil, küntü kenz sırrı, elest bezmi, levlâke sırrı, men arefe sırrı, ilm-i ledün, dîdâr/cemâl görmek, ikrâr, on sekiz bin alem gibi hemen hemen tamamı tasavvuf kavramları ve kabullerinin yer aldığı bir muhteva söz konusudur.

Farklı ocak mensupları tarafından söylenen deyiş/nefeslerde doğrudan “hikmet” kelimesinin geçtiği ifadelerden hareketle konu bazlı bir tasnif yapıldığında söz konusu deyiş/nefeslerde kâinâtın ve insanın yaratılışında Allah’ın hikmeti, bunun farkına varma sorumluluğu ve bunun tasavvuf yolu ile kavranacağı, kâinâtın düzenindeki sebep-sonuç ilişkisi, peygamberliğin ve mucizelerin ilahî bir hikmet olduğu, lafızların arkasındaki mananın esas olduğu, dünyanın sonlu olmasının hikmetinin ariflerce bilineceği, hikmetin marifet ve hakikat makamına ait olduğu, bazı olumsuzlukların ibret için Allah’ın hikmetiyle gerçekleştiği, vahdet-i vücud, tecelli vb. bazı tasavvufî telakkiler, hikmetin sırrını Hz. Ali’nin ve evliyânın bildiği kabulü, hikmeti Allah’ın vereceği, tasavvuf yoluyla elde edileceği ve bunun için gerekli çabayı göstermek gerektiği bağlamında bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Gelenekte velî olarak kabul edilen bazı sembol isimlerin kerâmetlerini konu edinen vilâyetnâmelerde, söz konusu velî/ermişlerin göstermiş oldukları kerâmetlerin de Allah’ın hikmeti ile gerçekleştiğine dair kayıtlar konunun farklı boyutlarını görmek açısından ayrıca önemlidir.

Alevî gelenekte yer alan hikmet anlayışına dair bu tablonun gerek tasavvuf gerek Yesevîlik geleneğindeki hikmet anlayışı ile örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla hikmet konusundaki bu tablo Alevî gelenek mensubu ocakların Tasavvuf ve Yesevîlik’le ilişkisi hakkında biraz daha somut veriler sunması açısından önemli görülmektedir. Sonuçta her ne kadar “soya dayalı bir nevi aşiret tarikatı” formuyla diğer tasavvuf ekollerinden farklılık gösterse de hikmet anlayışına dair veriler Alevî nitelemeli gelenek mensubu ocak ve grupların dinî düşünce ve uygulamalarını tasavvuf ve tarikat hayatında şekillendirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Alevî nitelemeli geleneğe

mensup ocak ve gruplarla ilgili yapılacak her türlü çalışmanın bu olguyu mutlaka dikkate alması sağlıklı sonuçlar için kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Aksüt, Hamza. *Aleviler Türkiye-İran-İrak-Suriye-Bulgaristan*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2009.
- Aktay, Yasin. *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Algar, Hamid. "Bahâeddin Nakşibend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/458-460. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Algar, Hamid. "Hâcegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/431. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Arıkan, Adem. "Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde İslam Mezhepleri Tarihi ve Yusuf Ziya Yörükân'ın Alana Katkıları". *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 11-12 (2011), 83-98.
- Arslanoğlu, İbrahim. *Kul Himmet*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Atay, Rifat. "Peygamber Varisi Mevlana: İnsan Sevgisi Merkezli Çok-ölçümlü Bir Okuma Denemesi". *Hız. Peygamber ve İnsan Sevgisi, I. Kutlu Doğum Sempozyumu Bildirileri, 21-22 Nisan 2007-Şanlıurfa*. 333-340 Şanlıurfa: y.y.y., t.y.
- Atay, Rifat - Çiğner, Mustafa. "Bir Kur'an Terimi Olarak Habl-i Verid İfadesinin Tarihsel Süreci". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2022), 58-86.
- Atalay, Adil Ali. *Abdal Musa Sultan ve Velayetnamesi*. İstanbul: Can Yayınları, 1996.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolünün Hükmet Anlayışı". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 271-303. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Bakır, Mahmut Riyat. *Tasavvufî Bir Kavram Olarak Cem' ve Bektaşilik'teki Yorumu*. Ankara: Alternatif Yayınları, 2003.
- Bice, Hayati. "Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi'nin Hayatı, Eseri ve Etkileri". *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, 4-8 Kasım 2013 Eskişehir, Bildiri Kitabı*. 455-473. Eskişehir: 2014.
- Bice, Hayati. "Giriş". *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*. Haz. Hayati Bice. 9-30. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Birdoğan, Nejat. *Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi Ocaklar-Dedeler-Soyağaçları*. İstanbul: Mozaik Yayınları, 1995.

- Bisâti, Şeyh Sâfi Buyruğu (*Menâkıbu'l-Esrâr Behcetü'l-Ahrâr*). Haz. Ahmet Taşgın. (Ankara: Rheda-Wiedenbrück Çevresi Alevi Kültür Derneği Yayınları, 2003.
- Bolat, Ali vd. *Tasavvuf Tarih, Doktrin, Tenkit*. Samsun: E Yazı Yayınları, 2019.
- Bozkuş, Metin. *Sivas Aleviliği*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2. Baskı, 2006.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Buyruk*. Haz. Fuat Bozkurt. İstanbul: 1982.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi 1*. 441-491. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar" *İslâmî Araştırmalar 19/2* (2006), 257-271.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Mezhepler Tarihine Giriş". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. M Ali Büyükkara. 3-24. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Büyükköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem, 2016.
- Candan, Mehmet. "Hikmet Kavramının Semantik Tahlili ve Mütenebbî Şiirlerinde Hikmet". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 15-45. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1997.
- Coşan, Esad. *Hacı Bektaş-ı Velî Makâlât*. Ankara: Seha Neşriyat, ty.
- Çetin, Osman. *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Dalkıran, Sayın. "Alevî Kimliği ve Anadolu Aleviliği Üzerine Bir Deneme". *Ekev Akademi Dergisi 6/10* (2002), 95-117.
- Doğan, Halil İbrahim. "Hikmet Hadisinin Tahrici ve Yorumlanması". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 105-128. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Doğanbaş, Muzaffer. *Koyun Baba Velayetnamesi*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi, 2015.
- Durmuş, Zülfikar. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Akademik Araştırmalar Dergisi 18* (2003), 177-198.

- Duygulu, Melih. “Deyiş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Eraslan, Kemal. “Ahmed Yesevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Eraslan, Kemal. *Ahmed-i Yesevî Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Eraslan, Kemal. “Dîvân-ı Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/429-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdebili Şeyh Safî ve Buyruğu*. Haz. Mehmet Yaman. İstanbul: 1994.
- Erdem, Hüsamettin. “Kur’an’da Hikmet ve Hakîm Kavramları”. Akademide Felsefe Hikmet ve Din. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 427-437. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Erkan, Ümit. *16. Yüzyılda Osmanlı’da Kızılbaş Ayaklanmaları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Ersal, Mehmet. *Alevilik Kavramlar ve Ocak Sistemi –Çubuk Havzası Örneği-*. Ankara: Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.
- Erul, Bünyamin. “Sünnet-Hikmet İlişkisi”. *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 83-104. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevilik Bektâşilik*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1990.
- Gökalp, Yusuf - Teber, Hatice. "Risâle-i Su’âl-i Hırka, Risâle Der Beyân-ı Kemer ve Risâle Der Beyân-ı Post İsimli Bektâşi Metinlerinde Dini-Tasavvufî Semboller". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 77-91.
- Gökçe, Ferhat. “Hadis Yorumculuğu Bağlamında Hikmetin Yorumla İlişkisi”. *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 129-152. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992.
- Gömbeyaz, Kadir ve DüNDAR, M. Mücahit. “İslâm Mezhepler Tarihine Giriş”. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. M. Saffet Sarıkaya ve Mehmet Ümit. 1-33. Ankara: Nobel, 2020.
- Günay, Ünver - Güngör Harun. *Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: 1997.
- Günel, Aşık Durmuş. *El Ele El Hakk’a*. İstanbul: Can Yayınları, 2000.

- Hoca Ahmed Yesevi. *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*. Haz. Hayati Bice. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. Haz. Adil Ali Atalay. İstanbul: Can Yayınları, 1998.
- İnak, Halil İbrahim. *Hadislerde Hikmet Kavramı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Halku'l-Kur'an Teorisi ve Dini Düşüncede Yenilik". *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları 26-28 Kasım 2010*. 1/163-174. Samsun: Canik Belediyesi, 2011.
- Kalın, İbrahim. "Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet". *Bilig* 80 (2017), 1-15.
- Kaplan, Doğan. "Aleviliğin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar ve Muhtevaları Üzerine". *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu - I, 28-30 Ekim 2005*. 233-248. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Kaplan, Doğan. *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Kara, Mustafa. "Hikmet/Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/518-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kara, Mustafa. *Din Hayatı Sanatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergah Yayınları, 7. Baskı, 2017.
- Karahan Bayraktar, Fatma. "Mâtürîdî'de Hikmet-Bilgi İlişkisi". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı* Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 241-258. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2022.
- Kasımov, Begali. "Taşkent Şarkiyat Fondunda Ahmet Yesevi Kitapları". *Milletlerarası Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri (26-27 Eylül 1991, Ankara)*. 55-60. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Kılıç, Filiz ve Bülbül, Tuncay. *Demir Baba Velâyetnâmesi (İnceleme – Tenkitli Metin)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
- Köprülü, Fuad. "Bektâşiliğin Menşeleri". *Türk Yurdu* 2/8 (1341/1923), 121-140.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1966.

- Köprülü, Fuad. "Ahmed Yesevî". *İslam Ansiklopedisi*. 1/ 210-215. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Sad. Orhan F. Köprülü - Nermin Pekin. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981.
- Kutlu, Sönmez. *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kutlu, Sönmez. "Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi". *İslâmiyât* 7/3 (2003), 31-54.
- Kutlu, Sönmez. *Alevîlik-Bektaşîlik Yazıları, Aleviliğin Yazılı Kaynakları, Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Kutlu, Sönmez. "Cumhuriyet Döneminde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, Yeni Metodoloji Arayışları ve Sorunları". *Türkiye Araştırmaları Literatür* 29 (2017), 9-37.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mavil Yağlı, Hikmet. "Eş'arî ve Eş'arilikte Hikmet Kavramı". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 207-239. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Mazıoğlu, Hasibe. *Fuzûlî ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Melikoff, İrene. *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*. Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999.
- Melikoff, İrene. *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*. Trc. Turan Alptekin. İstanbul: Cem Yayınları, 1994.
- Necdet, Kurt. "Alevi Değişilerindeki Yesevî Öğretileri ve Hikmetleri". *Alevîlik Araştırmaları Dergisi* 12 (2016), 301-310.
- Noyan, Bedri. *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*. Ankara: Andıç Yayınları, 1995.
- Noyan, Bedri. *Seyit Ali Sultan Vilayetnamesi*. Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*. Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik: Kalendariler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı, Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul: TVY Yayınları, 1998.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Popüler Tasavvufun Öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve Hikmetleri (XII. Yüzyıl) I. Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik". *Türk Edebiyatı Tarihi I*. Ed. Talat Said Harman – Osman Horata - Yakup Çelik – Nurettin Demir – Mehmet Kapaklı – Ramazan Korkmaz – M. Öcal Oğuz. 214-221. İstanbul: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Onat, Hasan. "Türkiye'de İslâm Mezhepleri Tarihi'nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'nın Yeri". *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan*. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Onat, Hasan. "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine". *İslâmiyât* 7/3 (2003), 111-126.
- Özcan, Nuri. "Bektaşî Mûsikisi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/371-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özdemir, Ali Rıza. "Alevi-Bektaşî Yolunda Ahmet Yesevi'nin Yeri". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 1074-1111.
- Özdemir, Cafer. "Hak Âşığı Amasyalı Fedâi Baba ve Tasavvuf Kültürü". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 83 (2017), 125-148.
- Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 5 cilt, 1998.
- Öztelli, Cahit. *Pir Sultan Abdal Bütün Şiirleri*. İstanbul: Özgür Yayınları, 1989.
- Rençber, Fevzi. *Hakk Muhammed Ali Aşk, Adıyaman Alevileri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşâret Yayınları, 1994.
- Sarıkaya, M. Saffet. *Anadolu Alevîliğinin Tarihî Arka Planı (XI-XIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Sarıkaya, M. Saffet. "Alevilik-Bektaşîliğin Tasavvufi Boyutu Üzerine". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 82 (2017), 9-23.
- Sezgin, Abdülkadir. *Sosyolojik Açıdan Alevilik-Bektaşîlik*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Sümer, Faruk. *Çepniler*. İstanbul: TDAV Yayınları, 1992.
- Şahhüseyinoğlu, H. Nedim. *Alevi Örgütlerinin Tarihsel Süreci*. Ankara: İtalik Yayınları, 2001.
- Şavlı, Mehmet Reşat. *İslâm Düşüncesinde Hikmet*. Ankara: DİB Yayınları, 2023.
- Şeker, Mehmet. *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Tanyu, Hikmet. *İslâmluktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1980.
- Taşgın, Ahmet. "Ayetten Nefese: Alevi-Bektaşî Edebiyatının Dönüşümü". *Alevi-Bektaşî Edebiyat Sempozyumu Yol* 18, 28-43.
- Teber, Ömer Faruk. *Bektâşî Erkânâmelerinde Mezhebi Unsurlar*. Ankara: Aktif Yayınları, 2008.
- Teber, Ömer Faruk. "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini - Siyasi Tanımlamalar". *Anadolu'da Aleviliğinin Dünü ve Bugünü*. Ed. Halil İbrahim Bulut. 69-80. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Teber, Ömer Faruk. "Bektaşî Geleneğinde Kur'an ve Sünnet Merkezli Değerler". *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası 19-21 Haziran 2014 Erzurum -Tebliğler-*. 3/141-149. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Togan, Zeki Velidi. "Yesevîliğe Dair Bazı Yeni Malûmat". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1953.
- Tur, Seyit Derviş. *Erkânname Aleviliğinin İslâm'da Yeri ve Alevi Erkânları*. İstanbul: Can Yayınları, 2002.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*. İstanbul: Nakışlar Yayınları, 1978.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1995.
- Türkel, Rifat. "Sofça Örnekleminde Kalburcu Şeyhi Pîr Ahmed Efendi ve Alevilik Anlayışı". *İnsan ve Toplum Dergisi* 6/1 (2016), 47-70.
- Uludağ, Süleyman. "Nefes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Keşf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/315-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- Üçer, Cenksu. *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2015.

- Üçer, Cenkşu. *Alevilikte Musâhiblik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Üçer, Cenkşu. *Tekke, Zâviye, Dergâh'tan Cemevi'ne, Alevî Nitelemeli Gruplarda Âdâb ve Erkânın İcra Edildiği Mekanlar*. Ankara: 2017.
- Üçer, Cenkşu. "Ahmed Yesevî ve Yeseviliğin Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Gruplar Üzerindeki Etkisi". *VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Yesevîlik-*, 23-25 Kasım 2018. 166-190. Kastamonu: Kastamonu İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Üçer, Cenkşu. *Anadolu'da Alevî Ocakları ve Grupları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Üçer, Cenkşu. "Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Ocak ve Gruplar Hakkında Yapılacak Çalışmalarda Ocak Sisteminin Dikkate Alınmasının Önemi". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 353-402.
- Ünal, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 47-81. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. Trc. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Yalçınkaya, Ayhan. *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1996.
- Yaman, Ali. *Alevilikte Dedeler Ocaklar*. İstanbul: 1998, Ufuk Matbaacılık.
- Yaman, Mehmet. *Alevilikte Cem*. İstanbul: 1998.
- Yaman, Mehmet. *Alevîlik İnanç-Edeb-Erkân*. İstanbul: Ufuk Reklamcılık ve Matbaacılık, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/98-101. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yazıcı, Tahsin. "Haydariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/ 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Bursa: Eser Kitabevi, 9 Cilt, 1971.
- Yıldırım, Ahmet. *Hoca Ahmed Yesevî'nin Hadis Kültürü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Yıldırım, Ahmet. "Tasavvufta Hikmet İrfân İlişkisi". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 187-205. Ankara: Astana Yayınları, 2023.

- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Yıldırım, Rıza. *Geleneksel Alevilik İnanç, İbadetler, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*. İstanbul: İletişim, 2018.
- Yıldız, Harun. "Anadolu Aleviliğinin Yazılı Kaynaklarına Bir Bakış". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 30 (2004), 323-359.
- Yıldız, Harun. *Anadolu Aleviliği Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Ömer ve Koçak, İhsan. "Tasavvuf Klasiklerinde Hikmet Kavramı". *Disiplinler Açısından Hikmet Kavramı*. Ed. Ferhat Gökçe ve Halil İbrahim Doğan. 151-186. Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Alevi-Bektaşî ve Tahtacı Nefesleri*. Der. Turhan Yörükân. Erişim: 20 Eylül 2023. https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/alevi-bektasi-tahtaci_nefesleri.pdf.

Extended Summary

This study examines the understanding of wisdom within the Alawî tradition, emphasizing the significance of mentality analysis in the field of the History of Islamic Sects. In this analytical framework, concepts play a pivotal role, as the mentality of each sect, school, or tradition is shaped by the meanings attributed to its core concepts. In fact, different ways of thinking, sects, and schools construct their maps of meaning/ belief systems through distinct concepts or by assigning different meanings to the same concepts. Therefore, in terms of sects, schools, and groups, concepts that indicate what holds a central position in a thought or system also reveal how and what gains meaning. There is no doubt that concepts provide insights into the type of mentality a sect, school of thought, group, or tradition embodies. They also contribute to identifying its position within broader categories of mentality, including Defensive-Ethnocentric, Rationalist-Civilized, Conservative-Traditionalist, Charismatic-Authoritarian Leadership, and Introspective-Inquisitive.

The concept of wisdom is a central theme across various sects, schools, and traditions. The term "wisdom" serves as an excellent example of how a word can be interpreted within different conceptual frameworks using diverse methodological approaches or systems. Exploring the understanding of wisdom within the Alawî tradition will

help clarify the position of this tradition, which has been the focus of various debates. This study examines the concept of wisdom as understood by members of the tradition, historically associated with figures such as Aguchan, Dede Gärkin, Hāji Baktāsh, Khidir Abdāl, Hubyār, Shujāuddin Walī, and Uryān Khizir, and more recently identified as Alawī.

The central hypothesis of this research is that the understanding of wisdom in the Alawī tradition aligns with that of Yasavism -a branch and reflection of Sufism within Islamic culture and tradition- due to the Sufi character of the Alawī tradition and its connection with Yasavism. Within the scope of the study's purpose and hypothesis, the aim is to examine the status of Alawī ojak/lodges using a phenomenological approach, focusing on the intellectual, human, material, and practical elements of Sufi thought and life. Another objective of the study is to outline a general framework for the relationship between Alawī ojak/lodges and Yasavism. Additionally, the study aims to present the understanding of wisdom within the context of both Sufi thought and life in general and Yasavism in particular. Finally, it seeks to explicate the understanding of wisdom within the Alawī tradition.

This study, conducted in the field of the History of Islamic Sects, is a qualitative research project. The concept of wisdom was identified as the dependent variable, while Sufism, Yasavism, and the Alawī-characterized tradition were examined as independent variables. The research employs a phenomenological approach, grounded in the principle of mentality analysis, which is central to the discipline of the History of Islamic Sects. As part of the study, a document analysis was conducted, focusing particularly on works related to Yasavi wisdom and texts containing idioms and "breaths" considered significant in the Alawī tradition. The phenomenon of wisdom, identified as the dependent variable, was analyzed under various headings, including the nature of wisdom, the requirements for attaining wisdom, the role of wisdom in tradition, the origins of texts attributed to wisdom, and the religious significance of these texts. The data gathered from the literature review was comparatively analyzed against the independent variables within the framework of a descriptive approach, one of the core methodologies in the field of the History of Islamic Sects. Finally, a content analysis was performed to interpret the findings.

In line with the purpose and objectives of the research, the study first explains the use of the term "Alawī-characterized tradition" in its title within the scope of the study design. A framework is then provided for understanding the mystical aspect of the lodges associ-

ated with the Alawî-characterized tradition. Subsequently, data regarding the relationship between the Alawî tradition and Yasavism are presented. This is followed by an outline of Sufi thought and the understanding of wisdom in Yasavism. Finally, the study examines the understanding of wisdom within the Alawî tradition, analyzes the data obtained in a comparative manner, and concludes with its findings.

A subject-based classification is made by analyzing the expressions in which the word “wisdom” is directly mentioned in the sayings or “breaths” of members of different lodges. These expressions address several themes, including the wisdom of Allah in the creation of the universe and mankind, the responsibility of realizing this wisdom through Sufism, the cause-and-effect relationships in the universe, the view that prophethood and miracles are manifestations of divine wisdom and the belief that the meaning behind words is essential. Other themes include the idea that the wisdom of the world’s finiteness is known only to the wise, that wisdom belongs to the station of knowledge and reality, and that some negative events occur with Allah’s wisdom to teach lessons. Additionally, Sufi concepts such as the unity of existence/ *waḥdat al-wujūd* and manifestation are discussed. The acceptance that Hazrat Ali and other saints/sufis understand the secret of wisdom, and the belief that wisdom is granted by Allah through Sufism, provided that the necessary effort is made, are also highlighted. These themes are presented in a table. Furthermore, the *Wilāyatnāmah*, which discusses the miracles of symbolic figures considered saints in the tradition, records that these miracles occurred through Allah’s wisdom. This is significant for understanding the different dimensions of the topic.

The understanding of wisdom within the Alawî tradition is found to overlap with that of both Sufism and Yasavism. As a result, this perspective on wisdom is significant for providing more concrete data regarding the relationship between the oaks/lodges of the Alawî tradition and both Sufism and Yasavism. Although it differs from other Sufi schools in its “lineage-based” or “tribal order” form, the data on the understanding of wisdom clearly demonstrate that the lodges and groups of the Alawî-characterized tradition shape their religious beliefs and practices within the framework of Sufism and its order. Therefore, any study of the oaks/lodges and groups within the Alawî-characterized tradition must take this fact into account to produce sound results.